

✓

АЗƏРБАЙҶАН ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
"ЕЛМ" Редаксија, Нəшријат вə Полиграфија Мəркəзи

633(5А)
X-90

ШАМИЛ ЈУСИФ ОҒЛУ ХУДИЈЕВ
ФƏРИДƏ ШАМИЛ ГЫЗЫ ƏМИРОВА

ИТИРИЛМИШ ТОРПАГЛАР, ИТИРИЛ- МИШ СƏРВƏТЛƏР

(ЗƏНКƏЗУР, КƏЛЧƏ МАЃАЛЫ)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTAVXANASI

18952

АзәрбајҶан Республикасы Пр
Ишләр Идарәси Тәсвир Фат шөбәсіндә
КİTAVXANASI
Бакы - Елм - 1998
Библиотека Хозяйственного отдела
Управления Делами Президента
Азербайджанской Республики

Елми редактору.
и.е.д., проф. **СӘ'ДИ БА ЧЫЈЕВ**
Нәшријатын редактору.
ӘМИНӘ НОВРУЗОВА

Рә'јчиләр
ф.е.д., проф. **Чәлилов Магсуд Фәрһад оғлу**,
т.е.д., проф. **Чәфәров Ыйдајәт Фәррух оғлу**,
и.е.д., проф. **Шәкәрәлијев Ариф Шәкәрәли оғлу**.

Худијев Ш. Ј., Әмирова Ф. Ш. Итирилмиш торпаглар,
итирилмиш сәрвәтләр /Зәнкәзур, Көјчә маһалы/ - Бакы:
Елм, 1998, сәһ.104.

ISBN 5 - 8066 - 0948-0

Китабын јазылмасында мөгсәд Азәрбајчан халгына гаршы
ХІХ-ХХ әсрләрдә, тарихин мүхтәлиф дөврләриндә, ермәни
дүшмәнләринин апардылары ишғалчы вә һәрби тәчавүзкар-
лыглара сijasи гijмәт вермәк вә онларын һәрәкәтләриндәки
әдаләтсизликләри дүнја ичтимајјәтинә чатдырмагдыр.

Бунунла јанашы, әсәрдә азәрбајчанлыларын депортасија
олунмуш вә дидәркин салынмыш физики шәхсләринә, еләчә
дә Азәрбајчан дәвләтинә дөјөн зәрәрләр мүјјән едилмишдир.
Китабда көчкүн әһалинин өз ата-баба јурдларына гajтарылма-
сына наил олмаг үчүн конкрет тәклиф вә төвсијәләр верил-
мишдир. Мүасир Ермәнистан, онун чоғрафи сәрһәдләриндә
формалашан сахтакарлыглар, торпагдан пaj олмаз проблеми,
Зәнкәзур, Көјчә маһалынын тәсәрруфат әһәмијјәти әтрафлы
тәдгиг едилмиш вә буна сijasи гijмәт верилмишдир.

Китаб кениш охучу күгләсинә вә али мәктәпләрдә дәрә
вәсаити кими истифадә олунмаг үчүн нәзәрдә тутулур.

X 0501000000-739 Сифаришли нәшр
655 (07)-98

© "Елм" РНПМ, 1998,

МҮӘЛЛИФЛӘРДӘН

Мүстәгил Азәрбајчанын јени игтисади сijasәтә кечди-
ји вә малијјә бөһраны ичәрисиндә олдуғу индики дөврдә
китаб нәшр етмәк олдуғча мүшкүл мәсәләјә чеврилмиш-
дир. Вәтән вә милләт үчүн лазым олан мүасир дөврүн тә-
ләбләринә, еләчә дә дүнја мигјаслы сijasәтчи, Азәрбај-
чан халгынын бөјүк оғлу, вәтәни, халгы үчүн онун кәлә-
чәји угрунда мүбариз олачагына, сон дамла ганынадәк
халгына хидмәт еләчәјинә сөз верән, әјилмәз гәддини
Азәрбајчан бајрағы гаршысында әјән вә Гурани-Кәримин
өпүб көзү үстә гојуб она анд ичән һәјдәр Әлирза оғлу
Әлијев чәнабларынын "1948-1953-чү илләрдә азәрбај-
чанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-ет-
ник торпагларындан күтләви депортасијасы һаггында"
Фәрманынын тәләбләринә ујғун китаб јазмағы өзүмүз
үчүн шәрәф билдик. Бу тәдгигат Вәтән, милләт гаршы-
сында нә гәдәр вачиб олса да, китабын ишыг үзү көрмә-
синә көмәклик көстәрмәк, ону вәтәнин вә милләтин
сәрвәтинә чевирмәк, кәләчәк нәсилләрин иштијарына
верилмәсиндә мүәллифә көмәклик көстәрмәк даһа бөјүк
хидмәтдир. Илк дәфә үз тутдуғумуз вә белә тәдгигат нә-
тичәсинин әлјазмасы кими һазырландығыны Азәрбајчан
Әмтәәшүнаслыг-Коммерсија Институтунун ректору һә-
сәнов Әли Пәнаһ оғлуна бөјән етдик. Халгынын гajгыла-
рында говрулан бу инсан дәрһал әлјазмамызы алыб ону
чап етдирди. Мәһз бу фәдакарлығына көрә, халгымызын
бу гејрәтли оғлуна вә онун рәһбәрлији алтында зәһмәтлә
ишләјән чапчы гызларымыза, бачыларымыза миннәтдар-
лығымызы билдиририк вә онларын тәмәннасyz әзијјәт-
ләрини өз халгына хидмәт кими гijмәтләндиририк.

Китабын ишыг үзү көрмәсинин әсас мәрһәләсинин би-
ри дә онун спонсурлуғудур. Мүрәккәб олан бу проблемин

Ү * Ү   Ү * Ү   Ү * Ү   Ү * Ү   Ү * Ү   Ү * Ү

һәллиһә аид бизим мүрачиәтимизи динләјән вә бизә мүс-
бәт чаваб вериб көмәклик кәстәрән Јәһја Мусајевә мин-
нәтдарып. Әсәрин ишыг үзү көрмәсинә гајғы кәстәрәнлә-
рин бу хејирхаһлыгыны халгымызын бөјүк бир һиссәсинә,
үмумиликдә Азәрбајчан халгына дәрин һөрмәт вә мәнәб-
бәтин ифадәси һесаба едир, һәмин шәхсләрин, о чүмләдән
нәшријат һеј'әтинин зәһмәтини Вәтәнин вә миллиәтин
гаршысында тарихи хидмәт кими гүјмәтләндиририк. Гој,
аллаһ өзү әдаләти, һаггы бәрпа етсин вә һәр кәсә әмәли-
нә вә үрәјинә көрә версин.

Ү * Ү   Ү * Ү   Ү * Ү   Ү * Ү   Ү * Ү   Ү * Ү

1948-1953-чү илләрдә Азәрбајчан- лыларың Ермәнистан ССР Әрази- синдәки тарихи-етник торпагла- рыңдан күтләви сурәтдә депор- тасијасы һаггында Азәрбајчан Республикасы Президентинин Фәрманы

Сон ики әсрдә Гафгазда азәрбајчанлылара гаршы мөгсәдјән-
лү шәкилдә һәјата кечирилмиш етник тәмизләмә вә сојгырымы
сијасәти нәтичәсиндә халгымыз ағыр мөһрумийәтләрә, милли
фачиә вә мөшәггәтләрә мө'руз галмышдыр. Мөрһәлә-мөрһәлә
көрчәкләшдирилән белә гејри-инсани сијасәт нәтичәсиндә азәр-
бајчанлылар инди Ермәнистан адландырылан әразидән - мин ил-
ләр боју јашадылары өз доғма тарихи-етник торпагларыңдан ди-
дәркин салынараг күтләви гәтл вә гырғынлара мө'руз галмыш,
халгымыза мөһсус минләрлә тарихи-мәдәни абидә вә јашајыш
мөскәни дағдылыб виран едилмишдир.

ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли
4083 N-ли вә 1948-чи ил 10 март тарихли 754 N-ли гәрарлары
Азәрбајчан халгына гаршы нөвбәти тарихи чинајәт акты олмуш-
дур. Бу гәрарлар әсасында 1948-1953-чү илләрдә јүз миндән чох
азәрбајчанлы Ермәнистан ССР әразисиндәки дедә-баба јурдла-
рыңдан күтләви сурәтдә вә зоракылыгла сүркүн олунмушдур.
Ади һүгүг нормаларына зидд олан бу гәрарларың ичрасы заманы
авторитар-тоталитар режимин мөвчуд репрессија гајдалары ке-
ниш тәтбиг едилмиш, минләрлә инсан, о чүмләдән гочалар вә
көрпәләр ағыр көчүрүлмә шәраитинә, кәскин иглим дөјишикли-
јинә, физики сарсыңгылара вә мө'нәви кеносидә дөзмәјәрәк һә-
лак олмушлар. Бу ишдә ермәни шовинист даирәләринин вә
ССРИ рөһбәрлијинин чинајәткар сијасәти илә јанашы, о дөврлә-
ки Азәрбајчан рөһбәрлијинин өз халгының тәлејинә зидд мөвге-
ји, сојдашларымыза гаршы төрәдилән чинајәтләрин тәшкилиндә
вә һәјата кечирилмәсиндә иштиракы да аз рол ојнамамышдыр.

У*У У*У У*У У*У У*У У*У

Төөссүф ки, 1948-1953-чү илдәрдә азәрбајчанлыларынын Ермәнистан ССР әразисиндән депортасија олунмасы факты өтән 50 ил әрзиндә лазымынча арашдырылмамыш, бу һадисәләрә һуғуғи-сијаси гижмәт верилмәмишдир.

Азәрбајчан халгы үчүн тарихи әһәмијјәт кәсб едән бу фәрман һәддиндән артыг бөјүк һүсн-рәғбәтлә гаршыланмыш вә кәләчәклә дә гаршыланачагдыр. Чүнки Азәрбајчан Республикасынын президенти һәјдәр Әлијев чәнаблары фәрманы имза етмәклә әдаләтин, һәгигәтин гапысыны дунја үзүнә ачмышдыр. Бу фәрман јалныз Загафғазија рекиону үчүн дејил, бүтүн планетдә баш верән һагсызлығын арадан галдырылмасы үчүн верилмиш фәрмандыр.

Һәјдәр Әлијев чәнаблары әдаләтлә кәстәрир ки, азәрбајчанлыларынын өз доғма јурдундан депортасија олмасы факты лазымынча арашдырылмамышдыр вә бу һадисәләрә һуғуғи-сијаси гижмәт верилмәмишдир. Президентин гаршыја гојдуғу тарихи програмын һәјата кечирилмәсиндә иштирак етмәји, халгын башына кәлән бәлалары арашдырмағы өзүмүзә борч биләрәк бу истигамәтдә тәдгигатларымызын нәтичәләрини “Итирилмиш дунјам” әсәриндә үмумиләшдириб дәрч етмәји мәгсәдәујгун һесаб етдик. Әсәрдә тарихи истигамәтдә Азәрбајчан халгынын башына кәтирилмиш бәлаларын ардычыллыгла шәрһи, орта вә али мәктәбләрдә тәдрис едилмәси, игтисади тәһлилләр исә тәдгигат апармаг үчүн зәнкин мә’лумат мәнбәји ола биләр.

Гејд етдикләримизлә јанашы, әсәрин маһијјәти вә мәзмуну бизи бир сыра игтисади вә сијаси һадисәләри дәрк етмәк гајыдышына дәнмәји тәләб едир. Бунлара ашағыдакылар дахилдир:

- тарихән итирилмиш торпағларымыза гајыдыш;
- тарихи јаддашымыза гајыдыш;
- мүсәлман тарихи илә 1174-чү илдән 1221-чи иләдәк, христиан тарихи илә 1750-чи иләдәк Гарабағ тахтында отурараг Иран вә Рум падашаһларына итаәт етмәдән вә

бојун әјмәдән Ширван, Шәки, Кәнчә, Ирәван, Нахчыван, Хој, Гарабағ, Тәбриз, Әрдәбил вилајәтләри, Мараға, Ираг вә Азәрбајчанын сәрһәдди олан Гаплаһкуһда белә фәрманлар һәјата кечән Гарабағ һөкүмәти тахтында әјләшмиш Ибраһим ханы хатырламаға гајыдыш;

- Азәрбајчан әразисинин парчаланмасына аид 1828-чи ил февралын 10-22-дә бағланмыш вә 1998-чи илин 10 февралында 170 или тамам олмуш Түркмәнчәј мүғавиләсинә гајыдыш;

- Гарабағ ханлығынын һөкүмдары Ибарһим ханла Русија империјасы гошунларынын Гафғаздакы баш команданы кенерал П. Д. Сисијанов арасында 1805-чи ил мај ајынын 14-дә бағланмыш мүғавилә вә онун нәтичәләринә гајыдыш;

- 17 ил кечдикдән сонра, јә’ни 1822-чи илдә Гарабағ ханлығынын Чар һөкүмәти тәрәфиндән дәвләт кими сахланмасына аид әввәлки мүғавиләнин ләғв едилмәси вә Гарабағ ханлығынын рус империјасынын сырави әјаләтинә чеврилмәси вә онун нәтичәләринин дәрк едилмәсинә гајыдыш;

- Харичдә олан ермәниләрин көчүрүлмәси идејасынын мүәллифи А. С. Грибоједовун вә Н. Н. Шевровун “Биз мүстәмләкәчилик фәалијјәтиндә Загафғазијада рус әһалисини дејил, бизә јад олан халғларын јерләшдирилмәсиндән башладыг... ики ил әрзиндә (1828-1830-чу илә кими) биз Загафғазијаја Ирандан 40 миндән чоһ, Түркијәдән 84 миндән чоһ ермәни көчүрүб, Ермәни әһалисинин азлыг тәшкил етдији Јелизаветпол вә Ирәван губернијасынын ән јахшы хәзинә торпағларында јерләшдирдик” - дејәрәк фәхр етмәсини анламаға вә дәрк етмәјә гајыдыш;

- Азәрбајчан торпағларынын заман-заман, мәрһәлә-мәрһәлә өзкәләшдирилмәси тарихини өјрәнмәјә гајыдыш;

- Азәрбајчанлылары ата-баба јурдундан дидәркин салмаг, говмаг, көчүрмәк үчүн ермәни ичмасынын инчә сијасәтләрини өјрәнмәјә гајыдыш;

У*У У*У У*У У*У У*У У*У У*У

- Виран едилмиш, әвәзи етмәниләр тәрәфиндән өдәнилмәмиш мүлки биналарымыза, сосиал, коммунал объектләримизә, талан олмуш евләримизә гајыдыш;

- ССРИ јарандыгдан сонра мүттәфиг республика јаратмаг вә ады илә Зәнкәзурдан 5, Көјчә маһалындан 4 район әразисинин (9350 км 2) ермәниләрә бәхшиш верилмәсинә гајыдыш;

- Нәһәјәт тарихи јаддашларымыза гајыдыш;

Бу гајыдышын бир һиссәси тәркибинә игтисади гајыдышлары дахил етмәк вә ону өјрәнмәклә просесләрә һүгүги, сијаси, игтисади гијмәт вермәклә мүасир вә кәләчәк нәсилләр үчүн мәнбә ола биләр. Мәсәлән:

- Азәрбајчанын әразисиндә мөвчуд јәјлаглаһларымыза гајытмагла орада тәсәррүфат комплексләримизә вурулмуш зәрәрләри дәрк етмәјә гајыдыш;

- әрази комплекси тәркибиндә саһәләрарасы әлағәләрдә баш верән иткиләри дәрк етмәјә гајыдыш;

- халгымызын милли-мәдәни мә'нәвијјатына вурулмуш зәрәрләри дәрк едиб бүтүн дүнја ичтимаијјәтинә чатдырмаға гајыдыш;

- ән вачиби Азәрбајчанын чоғрафи әрази бөлкүләри үзрә парчаланмасы вә башга дәвләтләрин әразиләринә бирләшдирилмәсинә сијаси гијмәт вермәк габилијјәтинә малик олмаға гајыдыш;

- Рус империјасы вә ермәни лоббиси, о чүмләдән онла-ра һавадар олан гүвәләрин Азәрбајчан дәвләтинә, онун халгына вурдуғу зәрәрләрин мигдарышы мүәјјән едиб дәјән зәрәрләрин өдәнилмәсини БМТ-јә, еләчә дә дүнја ичтимаијјәтинә чатдырмаг имканларына гајыдыш вә с.

Һөрмәтли Президентин фәрманындан ирәли кәлән вә милли мөфқунларымызда формалашан гајыдышлар мүасир ичтимаијјәтин вә кәләчәк нәслин әмәли фәалијјәти үчүн әсас олмалыдыр.

Мәсәләјә бу бахымдан јанашмагла әсәрин сон ики һиссәсиндә фәрмандан ирәли кәлән тәләбаты өдәмәк үчүн даһа кениш вә әтрафлы тәдгигатларын апарылмасы нәзәрдә тутулур.

ӘН СӘЗ

Дүнја мигјасында бүтүн халглар бири дикәринә гаршы торпаг, әрази әлдә етмәк мөгсәдилә мүһарибәләрә гошулмуш, мөғлуб едилмиш, јахуд да гәләбә чалмышдыр. Бундан фәрғли олараг тарихән ваһид олан Азәрбајчан торпагында мүбаризә вә мүһарибәләр ики истигамәтдә апарылмышдыр. Бунлардан биринчисини, Азәрбајчан торпағларынын парчаландығы дәврдән Азәрбајчан әһалисинин башга дәвләт тәркибинә дахил олуб, о өлкәнин вәтәндашы кими һәмин өлкәнин мәнәфеји наминә мүһарибәләрә гошулмасы, икинчисини исә өз дахилиндә, јә'ни Азәрбајчан әразисинин бүтөвлүјүнүн сахланмасы уғрунда бир азәрбајчанлы кими апардығы мүбаризә вә мүһарибәләр тәшкил едир. Бу да тарихи бир фактдыр ки, Ибараһим хан христиан тарихи илә 1750-1806-чы илә гәдәр Гарабағ һөкүмәти тахтында отурараг Иран вә Рум падшаһларына итаәт етмәдән вә бојун әјмәдән мүстәғил һөкүмдарлыг етмишдир. Оун һөкүм вә фәрманы Ширван, Шәки, Кәнчә, Ирәван, Нахчыван, Хој, Гарабағ, Әрдәбил вилајәтләри, һәтта Мараға, Ираг вә Азәрбајчан сәрһәдди олан Галанкүһда да белә һәјата кечирмиш. Әкәр бу тарихи бирлијимизә, һәмин дәврүмүзә бир анлыға гајытсаг, о заман дејә биләрик ки, Азәрбајчан халгы кимләсә, һансы бир дәвләтсә мүһарибә апарыр вә өз дәвләт варлығыны горујур. Тәәссүфләр олсун ки, ХХ әсрин әввәлиндән башлајараг Азәрбајчанын Рус империјасына, 1920-чи илдән Советләр бирлији тәркибинә дахил олмасы, Чәнуби Азәрбајчанын Түркмәнчәј мүғавиләси әсасында Иран дәвләти тәркибинә дахил едилмәси Азәрбајчан халгынын бу ваһидлик мүбаризәсини мәнв етди вә ваһид мүбаризә апармаг сијасәтинә сон гојду. Буна көрә дә Иран-Ираг мүһарибәсиндә орада јашајан азәрбајчанлылар Иран дәвләтинин мәнәфејинә ујғун мүһарибәјә гошулараг ишти-рак етди. Шимали азәрбајчанлылар кәлдикдә исә онлар

У*У У*У У*У У*У У*У У*У У*У

Рус империјасынын хэләфи олан Совет дәвләтинин мәнәфејинә ујгун Алманија-Русија мұһарибәсиндә, II Дүнја мұһарибәсиндә вурұшмалы вә өлмәли олду.

Икинчи дүнја мұһарибәсиндән сонра тарихин јетишдирдији Азәрбајчан торпағларынын бирләшдирилиб вәһид Азәрбајчан дәвләти јаратмағ имканы Иранда Рза шаһа, Русијада Сталинә, Беријаја, Микојана, Шаһназарјана вә башғаларына гурбан верилди. Беләликлә, бу сијасәт Азәрбајчан халғыны бу имкандан мәрһрум етди.

Азәрбајчан халғы үчүн бу иткиләр санки азлығ етди. Парчаланмыш Азәрбајчан торпағынын шимал һиссәсиндә јерләшән әразидә ики әср бундан әввәл Ирәван ханлығында муздла ишләмәјә кәлән ермәниләр, сонралар рус империјасы тәрәфиндән ики әср мүддәтиндә Ирандан, Түркијәдән вә Кичик Асијадан заман-заман көчүрүлән вә ермәни әрази бирлији шәклинә кәтирилән Азәрбајчан торпағында мәскунлашан ермәниләрлә мұһарибә башланды. Бу мұһарибә XX әсрин әввәлиндән букүнкү Гарабағ мұһарибәсинәдәк давам етди вә инди дә етмәкдәдир.

Көстәрдикләримиз тарихи фактдыр, ону инкар етмәк олмаз. Лакин бу бәлаја дүчар олан Азәрбајчан халғы өз кәләчәјини дүшүнмәли, мүвәггәти јашајыш тәрзи гурмағ хүлјасындан дашынмалы вә кәләчәк суверен дәвләтчилијинин стратеји вә тактики фәалијјәти уғрунда мұбаризәјә гошулмалыдыр. Фикир тәсадуфи дејил. Бу, гоншу дәвләтләрин, хүсусилә рус дәвләтинин Азәрбајчан халғына, суверен Азәрбајчан дәвләтинә гаршы “Өлүм ја Галым” сијасәтинин нәтичәсидир. Бу тарихән белә олмуш вә белә дә галыр. Буну мүасир дөврүмүздә, јә’ни XXI әсрин астанасында рус дәвләтинин Фүзули, Чәбрајыл, Зәнкилан, Губадлы, Лачын, Кәлбәчәр, Ағдам, Гарабағ бөлкәләриндә јашајан әһалини рус гошунларынын күчү илә гачыгын етмәси, орада өз гошунларыны ермәниләрин ады алтында јерләшдирмәси, ермәни ордусуну күчлү силаһларла тә’мин етмәси бир даһа сүбут едир. Фикримизчә, горхмадан вә чәкинмәдән дүнја ичтимаијјәтинә русларын тарихән формалашан вә дүнјанын мүасир мәрһөләсиндә

У*У У*У У*У У*У У*У У*У У*У

һәјата кечирилән мүртәчә сијасәтинин әсл маһијјәтини ачмағын вә дүнја ичтимаијјәтинә чатдырмағын вахты чатмышдыр. Бизә белә кәлир ки, һазырда Азәрбајчанда формалашан һәр бир сијаси партија өз програм вә мәрнамәсиндә, еләчә дә конкрет фәалијјәтиндә бу проблеми өн плана кәтирмәли вә онун һәјата кечирилмәсиндә фәал иштирак етмәлидир.

Әсәрин бу һиссәсиндә мүәллифләр Азәрбајчан торпағларынын вә халғларынын башына кәлән бәлалары ачмағ мәгсәди илә үмумиликдә Ермәнистан, о чүмләдән 1920-1922-чи илләрдән Азәрбајчанын Зәнкәзур, Көјчә маһалынын Ермәнистана бирләшдирилдији мүддәтдән 1985-чи иләдәк бүтүн дөврү тәдгиг едирләр. Тәдгигат үчүн Ермәнистан Назирләр Совети нәздиндәки Баш Статистика Идарәсинин бурахмыш олдуғу күллијјатда көстәрилән мә’луматлардан истифадә олунамушду. Мә’луматлар динамик системләшдирилмиш елми-тәдгигат ишләриндә истифадә олуна биләчәк ардычыллығла шәрһ едилр. Бу истигамәтдә тәдгигат апаран һәр бир елми ишчи әсәрин мә’луматларындан инамла истифадә едә биләр. Тәдгигатын нәтичәси илә торпағ киминдир, мәнсул кимин олмалыдыр, ермәни кимдир, она мұнасибәт нечә олмалыдыр? - суалларына чаваб верилир. Азәрбајчанын игтисади инкишафына гаршы ермәниләрин һүчүм програмлары, мүасир Ермәнистан, онун чоғрафи сәрһәддиндә формалашан сахтакарлығлар, торпагдан пај олмаз, кәнд тәсәррүфатынын инкишафында Зәнкәзур вә Көјчә маһалынын мөвгеји, ермәни һүчүмларынын Азәрбајчан игтисадијјатына вурдуғу зәрәрләр әтрафлы тәдгиг едилмиш, сијаси вә игтисади нәтичәләр чыхарылмышдыр. Әсәрдә Азәрбајчан әһалисинин ата-баба јурдларындан көчүрүлмәси вә көчүрмә заманы көчүрүләнләрә гаршы көстәрилән әдаләтсизлик, инсафсызлығ, амансызлығ сијаси чәһәтдән әсасландырылмыш, әһалијә дәјән мадди вә мә’нәви зәрәрләр игтисади чәһәтдән ачыгланмышдыр.

Мүәллифләр бир чоғ һалда көчкүн әһалинин өз ата-баба јурдларына наил олмағ үчүн тәдбирләрин һәјата

Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү

кечирилмәсинә јөнәлдилмиш тәклифләр програмы да вермишләр. Фикримизчә, тарихчиләримиз, игтисадчы тәдигатчыларымыз вә тәһлилчиләримизин бу истигамәтдә ишләмәси мәгсәдјөнлү нәтичә верә биләр. Әсәрин јазылмасында мәрһум академик Зија Бүнјадовун тәдигатлары әсас кими гәбул едилмишдир. Еләчә дә мүасир мүәллифләримиздән Әзиз Әләкбәрлинин “Гәдим Түрк оғуз јурду Ермәнистан”, Сәбаһәддин Елоғлунун “Зәнкәзур һадисәләри”, Әскәр Абдуллајевин “Ермәнистанын Азәрбајчана гаршы тәчавузкарлығы сијасәти тарихиндән”, И. А. Ибраһимовун “Азәрбајчан тарихинин алман сәһифәләри”, профессор С. С. Әлијев вә досент М. Маһмудовун редактәси илә бурахылмыш “Азәрбајчан тарихи үзрә гајнағлар” әсәриндән истифадә едилмишдир.¹

Нәһајәт, әсәрин јазылмасында мәгсәд Азәрбајчан халғына гаршы апарылан сијасәтин чиркинликләрини ачмағ, халғымызын башына кәтирилән ән ағыр бәлалардан бири олан вә дүнјанын бүтүн әразиләриндән говулмуш, лакин Рус империјасы, Иран вә башга дәвләтләрин көмәји илә Азәрбајчан әразисиндә өзүнә исти јува гуран ермәниләрин чиркин, һәјасыз, бишөрәф әмәлләрини дүнја ичтимаијјәтинә чатдырмағдыр.

Ән бөјүк мәгсәд исә ата-баба гәбирләримизи тәмизләмәк, итирдјимиз торпағларымыза гајыдыб динч һәјат гурмағ, өз сәфалы дијарларымызда јашамағдыр. Биз буна әминик, чүнки Аллаһ һағтын тәрәфиндәдир. Бизә күч, бирлик, тәмиз әгидә лазымдыр. Гој Аллаһ бизи алданмағдан, тамаһкарлығдан, сатғынлығдан, шөһрәтпәрәстликдән узаглашдырсын. Ел күчү бир олса, биз азәрбајчанлылар Аллаһын көмәји илә истәјимизә вә мәгсәдимизә чата биләрик.

¹ Материаллардан истифадә етдјимиз әсәрләрин мүәллифләринә миннәтдарлығымыз билдиририк.

Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү

I ФӘСИЛ

ГӘДИМ АЗӘРБАЈЧАН ЈУРДУ, ОНУН ВАҢИДЛИЈИНИН ПОЗУЛМАСЫ, ЕРМӘНИ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФОРМАЛАШМАСЫ

1. ЕРМӘНИ КИМДИР. ОНА МҮНАСИБӘТ НЕЧӘ ОЛМАЛЫДЫР

Биз гәләми әлимизә алыб бу башлығы јазаркән јашлы, јеткин, дүнјада баш верән һадисәләрдә, әмәлләрдә, сијасәтдә формалашан, дүнја ичтимаијјәтинин мејдана кәлиб инкишафетмә јолларыны, дүнја әдәбијјаты сәвијјәсиндә өјрәнән, аз-чоһ билән, сәвијјәли бир инсан олмушуг. Анадан олдуғумуз әрази Азәрбајчанын 1920-чи илдә В. И. Ленин тәрәфиндән Ермәнистан әразисинә бирләшдирилән Зәнкәзур гәзасы олмушдур. 1958-чи илдән өмрүмүзүн бу анынадәк Бақы шөһәриндә мәскунлашыб, 74 милләтин ичәрисиндә формалашыб, онларла бирликдә јашајыб вә јарадыб, игтисад емләри доктору алимлик дәрәчәси, профессорлуғ сәвијјәсинә, еләчә дә доссентлијјәдәк јүксәлмишик. Охучуларымдан исә хаһишимиз будур ки, бизи дүз баша дүшсүнләр. Бу охучу америкалы, инкилтәрәли, италијалы, франсалы, русијалы, бразилијалы, данимаркалы, түркијәли, мисирли, әрәбистанлы, һәбәшли вә ким олурса-олсун бизи һиссијатлара гапылыб милләтчи әһвал-руһијјәли инсан кими гәбул етмәсинләр. Кәләчәкдә јер күрәсиндә јашајан бүтүн инсанлара, онларын дини әгидәләрә, милләтләрә ајрылмаһындан асылы олмајарағ, хошбәхтлик, сәадәт, фираванлығ, достлуғ, мөһәббәт вә сәдағәт арзулајан бир инсан

У*У У*У У*У У*У У*У У*У У*У

кими гәбул етсинләр. Бизә белә кәлир ки, агил инсанлар яшадығымыз планетин ишыгы аламиндә елә бир из го-
жуб сон мәнзилә көчмәлидир ки, онун әгидәси јер үзә-
риндә јашајан инсанлар арасында бир-биринә һөрмәт,
сәдагәт, достлуг вә инсанпәрвәрлик өрнәји олсун, инсан-
ларын һәр биринин өмрүнү хошбәхт јашамасына истига-
мәт верә билсин. Өмрүнү бу амала сәрф едән инсанлары
биз агил инсан һесаб едирик.

XX әсрин Биринчи дүнја мұһарибәсини тарих китаб-
ларындан охујуб онун инсанлыға вә инсан аламинин мад-
ди, хусусилә мәнәви варлығына мәнфи тә’сирини баша
дүшүб, бу фачиәни төрәдәнләри лә’нәтләмишик. Белә
бурасындадыр ки, Биринчи дүнја мұһарибәсини өзүнә
фәхр билиб ону һәјата кечирән шәхсләр дүнјадан чоҳдан
көчмүшләр. Демәли, биз беләләрини лә’нәтләјәркән
сәһвә јол вермәдән онларын инсанлыг аламиндә чинајәт-
кар олдуғларыны дүзкүн гәбул етмишик. Лакин XX әср-
дә баш верән Икинчи дүнја мұһарибәсинин шаһиди вә
иштиракчысы олмушуг, бу әдаләтсиз мұһарибәнин тәш-
килатчыларыны лә’нәтләмиш вә јенә дә лә’нәтләјирик.
Дүнја халлары XX әсрдә ајры-ајры дөвләтләр арасында
баш верән мұһарибәләр вә бунун нәтичәси олараг гәд-
дарлыгла төкүлән ганларын, харабазара чеврилән шәһәр
вә кәндләрин, күтләви ғырғынларын шаһиди олмушлар.
Әдиб вә јазычылар јаздығы әдәби-бәдиә әсәрләрдә, ша-
ирләр өз ше’рләриндә мұһарибәләри лә’нәтләмиш, ки-
норежиссорлар кинолентләриндә онун дәһшәтли мәнзә-
рәсини инсанлара ачыгламыш, тележурналистләр һәјат-
ларыны тәһлүкә гаршысында гојараг мұһарибә һадисәлә-
рини лентә алыб, күтләви информасија васитәсилә бүтүн
дүнјанын сүлһсәвәр халларына чатдырмышлар. Лакин бу
күн дә һәмин гара гүввәләр бунларын һеч бириндән дәрс
алмамыш вә алмаг да истәмирләр. Мүасир дүнјамызын
белә гара гүввәләриндән бири Азәрбајҗан торпағларына
көз дикән ермәни лидерләридир. Белә гара гүввәләр
АБШ-да лөвбәр салан вә Америка варлығындан өз чиркин

У*У У*У У*У У*У У*У У*У У*У

әмәлләри үчүн истифадә етмәк имканына малик олан
дашнаг партијасы вә онун лоббисидир. Бу лобби нә аз,
нә чоҳ Авропа бирлијинә дахил олан өлкәләрдән өз мәг-
сәдини һәјата кечирмәк имканына малик олан вә исти-
лачылыг идејаларыны бүтүн дүнјаја јаймаға чалышан бир
гурумдур. Үмуми анлајышлардан конкрет фактлара кеч-
сәк о заман ермәни кимдир? - суалына бир гәдәр тарихи
нөгтеји-нәзәрдән баҳмаг мәгсәдә ујғун оларды. Мәншә
е’тибары илә Гафғаз халғлары сырасына дахил олмајан
ермәниләрин инди Ермәнистан адланан әразидә јурд са-
лыб јашамасы узун вә мүрәккәб бир тарихә маликдир.
Ермәниләр тарих боју ән алчаг вә рәзил үсуллардан исти-
фадә едиб, гоншу халғларын торпағларыны әлә кечир-
миш, онлары өзүнүн ата-баба јурду кими гәләмә вермиш-
ләр. Белә анлајышын сахта олмасыны бир тарихи факт-
ла шөрһ етмәк јеринә дүшәрди.

Тарихи тәдгигатларын нәтичәси вә бир сыра мүәл-
лифләрин фикринчә, ермәниләр инди Ермәнистан адла-
нан әразидә кәлмә етник групплар вә элементләрдир. Бу-
на ермәни мүәллифләриндән ф.е.доктору Б. Ишханија-
нын 1913-чү илдә Берлиндә ермәни дилиндә, 1916-чы
илдә исә Петербургда рус дилиндә нәшр олунмуш “На-
родности Кафказа” китабында ајдын көрмәк олур. О ја-
зыр: “Ермәниләрин һәгиги вәтәни гәдим - тарихи бөјүк
Ермәнистан кичик Асијадыр, јә’ни Русија һүдудларындан
көнәрдадыр вә ермәниләр Загафғазидә (башлыча олараг
Ирәван губернијасында) бә’зи халис ермәни әјаләтләр-
риндән башга Гафғаз әразисинин мүхтәлиф һиссәләрин-
дә јалныз сон әсрләрдә мәскунлашмышлар”.

Ишханијанын ермәниләрин Гафғазда сон әсрләрдә
мәскунлашмасы һаггында фикри әввәлләр вә сонрақы
дөврләрдә ермәни тарихчиләри төрәфиндән тәкзиб олун-
мамышдыр. Илк мәнбәләрдән мә’лум олур ки, XVI әс-
рин сонунадәк Ирәван әјаләтиндә ермәни кәндләри вә
јајлағларынын ады да белә олмамышдыр.

Буну тәсдиг едөн бир тарихи факта да мүрачиәт етмәк инандырычы амил оларды. Гәрби Азәрбајчан бәјләрбәји Рәван хан 1519-чу илин октјабрында Шаһ Исмајыл Хәтайә јазмышдыр: "Улу шаһим... сән нөкәр бәндәни бу оғуз - түрк дијарына бәләдијјә тә'јин едәркән, адамлары Шаһимәдан Һәзрәт Әли кими әдаләтсөвәр олмағы, мө'минләрлә имамымыз Һүсејн кими инсанпәрвәр дәрәһәтлә дөнә-дөнә төвсијјә едирсиниз". Мән гуллуғ ме'јары даирәсиндән чыхмырам. Лакин сон илләр мүшәһидәләримә кәрә, әһалинин бир гисми, јә'ни Бејнәннәһријјәдән Ван көлү саһилләринә, орадан да беш-беш, он-он Гафа - бизим торпағларә кәлән ермәниләр, сазишдәкиләр кими, касыбкарлығла, хырда тичарәтлә, бәнна вә дүлкәрликлә күзәрән сүрүб фарағат отурмағданса, табеликдәки торпағларда јердәјишмә вурнухмаларына башламыш, кечмиш отурағ һәјат иддиаларына гапылмышдыр. Инди Ағкилсә (Ечмиәдзин) кәндиндә әјләшән дүнија ермәниләринин Каталикосу II Григори зуннарына хас олмајан фәалијјәти илә вә тәхрибатчылығ әмәлләри илә идәрә етмәмизи мүшкүл едиб... онун сәрмајәси һесабына өз сојдашларыны түрк кәндләри кәнарында ики-үч аилә олмағла мәскунлашдырмасыны малијјәләшдирир, онларә уфачыг килсәләр тикдирир вә онларын гаршысында гәдим мөвчудијјәт тәсәввүрә јарадыр вә кәләчәк нәсилләр үчүн баш ағрысы верә биләчәк фәсадларын төрәнмәсинә зәмин јарадыр. Рәван ханын мәктубундан ачығ ајдын олур ки, һеч бир вахт ермәниләр тарихән бу әразидә олмамышдыр.

Мәктубдан нәтичә:

- Ирәван торпағлары оғуз-түрк дијарыдыр.

Ермәниләр Бејнәннәһријјәдән Ван көлү саһилләринә, орадан да беш-беш, он-он Гафа бизим торпағларә кәлмишләр;

- Кәлмә ермәниләр муздла ишләмәк үчүн "мөвсүмү ишчиләр олублар".

- О заман кәлмә ермәниләрин фәалијјәти мүәјјән сазишләрлә тәнзимләнирмиш.

- Кәлмә ермәниләр ајағларына јер едиб отурағ һәјат иддиаларына дүшмүшләр.

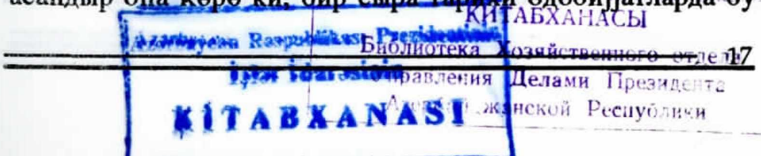
- Беләликлә, бу кәлмә тајфа (ермәниләр) Гафда гәдим мөвчудијјәти тәсәввүрә јарадыб, онларын фәсадлар төрәтмәсинә имкан јаратмышдыр.

- Һәмин тарихдән бу күнүмүзәдәк өз гыз вә кәлипләрини түрк дәлиганлы чаванларына сырымаға чан атмағла, мүлк вә торпағларымыза шәрик олмағ үчүн шәраит јарадырлар.

Мәктубун мәзмунундан вә ондан чыхан нәтичәдән бир даһа ајдын олур ки, ермәниләрин Азәрбајчан әразисиндә формалашмасы һәмин дөврдән башламыш вә сонра рус империјасынын көмәји илә бу акт өз инкишафыны давам етдирирмишди. Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, Русија Гафгазы ишғал етдикдән сонра ермәниләри өзүнә стратегијәтлә сечмишди. Сөзсүз бу, белә дә олмалы иди, чүнки ишғалчы рус империјасы онун тәбиәтинә ујғун кәлә биләчәк јалтағ вә ишғалчы идејаја малик олан бир дајағ тапмалы иди. Бу хидмәти ермәниләр чох мөһәрәтлә јеринә јетирди вә бу алчағлығ һесабына Гафгазда өз мөвгејини хејли күчләндирди. 1917-чи ил феврал ингилабы ермәни мәсәләси тарихиндә јени мөрһәлә јаратды. Бу мөрһәлә ермәниләрин Азәрбајчан әразисиндә формалашмасы үчүн күчлү зәмин олду. Нәһәјәт, 1985-чи илдән Горбачов - Шаһназарјан мафијасы онларын әл-гол ачмасы үчүн даһа кениш имкан јаратды. Бу мәсәләнин арашдырылмасы кениш ахтарышлар апарылмасыны тәләб едир. Биз исә ашағыдакы ермәниләрин тарихи истигамәтдә ким олдуғуна гыса гијмәт вермәк истәјирик.

Ермәни кимди? - суалына чаваб вермәк бир төрәфдән чәтинди. Она кәрә ки, бу көкү олмајан бир ағачын нә олдуғуну мүәјјән етмәк бәзәјир Дикор төрәфдән, асандыр она кәрә ки, бир сыра тарихи әдәбијјәтларда бу

18952

барədə кифајет гэдэр мэгбул вэ гејри-мэгбул јазылар вардыр. Чэтинлији төрэдән сәбәбләрдән бири дэ ермәни мәншәјинә аид мө'тәбәр мәнбәнин олмамасыдыр.

Тарихән мүхтәлиф өлкәләрдә ермәниләр мүхтәлиф етник груп кими јашамыш, һәмишә она истинадкаһ верән дәвләтләрдә фитнә-фәсад төрэдән, инсан групу кими бир өлкәдән дикәринә говулан, мө'нәвијјәтсиз вэ мәкрли тајфа олмуш, нәһајәт, тарихин сон дәврләриндә мүхтәлиф өлкәләрдә јашамыш вэ инди дә јашајырлар. Бу әгидәсизлик дүнја ичтимаијјәтини нараһат етдији үчүн дүнјанын һеч бир гит'әсиндә бу етник групун мәскунлашмасы үчүн даим јер верилмәмишдир. Бу сәбәбдән дә ермәни тајфасы дүнјанын мүхтәлиф гит'әләринә јайлымыш вэ мүхтәлиф өлкәләрдә мүскунлашмышлар. Буну гејд етмәк кифајәтдир ки, Азәрбајчан вэ Ермәнистан әһалисинин сијаһыја алынмасы, ЈУНЕСКО, еләчә дә БМТ-нин тәсдиг етдији сәнәдә әсасән ермәниләр дүнјанын 77 өлкәсиндә мүскунлашмыш вэ һазырда јашајырлар. Бу да тарихи бир фактдыр ки, ермәниләр Гафгаз әразисиндә јашамышдыр. Онларын бу әразижә кәлмәси Константинопол малијјә аристократларынын көмәји нәтичәсиндә баш вермишдир. Бир дә тарихи фактлардан көрүнүр ки, ермәниләрин Гафгазда Азәрбајчан әразисинә кәлиб формалашмасына Иран, Түркіјә вэ бир сыра Шәрг өлкәләринин һүгути синифләри кениш јардым көстәрмишләр. Белә јердә дејирләр: “Мәндән өтүб, гардашыма дәјди, саман чувалына дәјди”. Өз дахилиндә етмәни бәласындан јаха гуртара билмәјән Солтан Әбдүл Һәмид ермәниләрә Ирәван ханлығында јашамаг үчүн истигамәт верди. Бу просесдә рус империјасы ән күчлү амил олмушдур. Буна даир әдәбијјатларда әтрафлы јазылар верилдији үчүн рус мәсәләсинә кениш јер вермәк истәмирик.

Нәһајәт, ермәниләрә һавадарлыг едән гүввәләрин көмәји илә Азәрбајчан әразисинин бир һиссәсини тәшкил едән Карс областындан, еләчә дә Ирәван губернијасындан

17500 мин км² торпаг 575000 азәрбајчанлы вэ башга милләтә мәнсуб олан 140000 әһали илә бирликдә ермәниләрә верилди.

Һөрмәтли охучу, ермәни кимдир? - суалына “Кавказ”, “Русское дело и Международные вопросы” китабында јазылмыш вэ әсасландырылмыш ифадә илә чаваб вермәк истәјирик. Һәр һансы бир етник групун апарыгы габагычыл нәзәријјәчиси, сијасәтчиси јыртыгы, вәһши, оғру, сојгунчу, ачкөз, тамаһкар, гансоран чанавардырса, демәк о бәдбәхтдир вэ бүтүн нифрәтләрә лајигдир”. Мүәллиф бунунла ону көстәрмәк истәјир ки, ермәни етник групу мәнз буна көрә дүнја мигјасында һөрмәтдән дүшүр вэ нифрәтлә гаршыланыр. Сонра о, фикрини давам етдирәрәк јазыр ки, ермәниләр бир халг кими, она көрә дүнја халгларынын јыртыгысы сајылырлар ки, онлар дини хурафатын һијләсиндән, еләчә дә зүлм, тәзјиг, сыхынты, әзијјәт, әзаб, чәза бојундуруғундан чыха билмирләр. Бир сөзлә онлар өзүнү сијасәтчи адландыран вэ киминсә һесабына капиталларыны артырмаг үчүн јүз чилдә кирән дашнак партијасы фитнәкарларынын пәнчәсиндән гуртара билмирләр.

Бурадан чыхан нәтичә: мүәллиф баша дүшдүјү мүәјјән мө'нада ермәниләрин ким олдуғуну дәрк етмәјә имкан верир. Лакин дүнјанын индики инкишафына онларын вурдуғу зәрәри көрмүр, јахуд дәрк етмәк истәмир вэ бир гэдәр һимајәдарлыг етмәк бахымындан чыхыш едир вэ көстәрир ки, ермәни халгына мәнфи бахыш бурадан мејдана кәлир. Ермәни кимдир? - суалына чавабын бир вариантыны 1897-чи илдә нәшр едилән “Мурчы” журналындакы “Ермәниләр сиганлардандыр” адлы мөгәләдән өјрәнмәк олар.

Мөгәләнин мәтниндән ајдын олур ки, ики халг милли дили вэ нәчабәти олмадан дүнјада јашајыр. Дүнјанын нә Асија тираны, нә орта әсрләрин тә'гилләри, нә дә мүәсир һүманист мөдәни дәвр онлары башга халгын дилини,

мәдәнијјәтини вә с. гәбул етмәклә башга халга гарышмасы үчүн шәраит јарада билмәди. Башга сөзлә ассимилјасија баш верә билмәмишдир. Халглардан бири - сиганлар мәһз бу ичтимаи амилин баш тутмамасы нәтичәсиндә онларда ачкөзлүк, тамаһкарлыг, гызгынлыг, чанатанлыг вә башгаларынын үзәринә атылмаг, дөјүшмәк вә саирәләрлә нәтичәләнир.

Гыса ахтарышларын нәтичәси кәстәрир ки, мүасир дүнјанын тәркибиндә ермәниләр бир хәрчәнк кими голбудаг атыр, ону јалныз вә јалныз дүнја ичтимаијјәти ләгв едә биләр. Бунун үчүн дүнја ичтимаијјәти биринчи нөвбәдә АБШ-да өзүнә мөһкәм јува гурмуш ермәни лоббиси, дашнаг партијасынын һижләкәр маскасыны ачыб, бәјан етмәли вә хәрчәнкин көкүнү кәсмәлидир. Әкс тәгдирдә бу көк бәдхассәли хәстәлијә чевриләрәк дүнјада кениш јайылан вәба хәстәлијинин јерини тута биләр.

Фикримизчә, бу истигамәтдә мүасир дөврүн мүбаризәси бир нечә истигамәтдә апарылмалыдыр. Бунлардан биринчиси, дүнја халглары илә достлуг, һәмрә'јлик истигамәтиндә сијаси вә игтисади мүбаризәдә бирликдә фәалијјәт, ондан ермәни лоббиси вә ермәни тәчавүз гүввәләринә гаршы мүбаризә апармагдан ибарәтдир. Бу истигамәтдә әсас мәгсәд ишғал олунмуш Зәнкилан, Губадлы, Чәбрајыл, Фүзули, Лачын, Кәлбәчәр, Агдам рајонларынын әразиләрини тәмизләмәк вә бу бөлкәләрдән гачгын әһалини өз доғма јерләринә гәјтармагдыр.

Бурада харичи өлкәләрин имканларындан да кениш истифадә етмәк үчүн ишчи групу јаратмаг мәгсәдәүјгүндур.

Икинчиси, кәстәрилән әразиләрин әһалисинә өзүнүмүдафиә истигамәтиндә һәрби тә'лим кечмәк јолу илә һәр бир рајонун, һәтта һәр бир кәндин әһалисиндән ибарәт өзүнүмүдафиә дәстәләриндән ибарәт үмуми мүтәшәккил гүввәләр тәшкил етмәкдир.

Үчүнчүсү, халг ордусунун формалашмыш һиссәләринин даһа да мөһкәмләнмәсини тә'мин етмәк јолу илә онун стратеги вә тактики һәрби планларыны һазырламаг, һәрби һиссәләр илә јерли әһалинин өзүнүмүдафиә һиссәләри арасында бир-бирини тамамлаја биләчәк һәрби вә өзүнүмүдафиә програмларыны ишләјиб һазырламагдыр.

Дөрдүнчүсү, кәстәрилән әразиләрлә таныш олан, һәр бир кириш вә чыхыш чыгырларыны, овчу бәрәләрини билән јерли әһалинин көмәји илә кәшфијат вә әкс-кәшфијат бөлмәләрини јаратмаг, бүтүн әразиләр боју һәрби һиссәләр арасында әлагәләр програмыны һазырлајыб һәјата кечирмәкдир.

Бешинчиси, һәрби тактика саһәсиндә профессионал забитләрин вә һәрбчиләрин һазырланмасынын өзүнәмәхсус стратеги вә тактики планларыны ишләјиб һазырламаг вә бүтүн һәрби әразиләр үзрә хәритәләрин тәртиби вә с.

Бизим үчүн итирилмиш әразиләрин јенидән кери гәјтарылмасы, Зәнкәзур вә Көјчә маһалындан говулмуш вә сүркүн едилмиш әһалинин өз ата-баба јурдуна гәјытмасы үчүн хүсуси чәмијјәтләр тәшкил етмәклә ичтимаи вә фәрди програмларын һазырланмасы да зәруридир.

Фикримизи дүрүстләшдирмәк үчүн гејд етмәк лазымдыр ки, Карс-Ирәван, Абник вә тәдгигат объектимиз олан Зәнкәзур (Гарагапы), Көјчә маһалы вә башга әразиләрдән ермәни дашнак вә башга грушларын чыхарылмасы үчүн мүбаризәјә Азәрбајчан халгы бүтөвлүкдә гошулмалы вә бу тәдбир бирликдә һәјата кечирилмәлидир. Лакин биз тарихән Азәрбајчанын гәрб әјаләтләрини хүсуси илә она көрә вургулајырыг ки, әввәла, бу дијарын сәфасы, онун көзәллији, бәһрәлилији орада јашамыш әһалијә даһа јахындыр. Дикәр тәрәфдән, һәммин дијарда онларын әчдадлары ујумушдур. Бу вә ја дикәр амилләр

өз жүрд вә јуваларындан говулмуш әһали үчүн дәрин әһә-
мијјәт кәсб етмәлидир.

Бу мүнәсибәтлә үзүмүзү һәммин вәтәндашлара она кө-
рә тутурут ки, о јерләрин илкин вә әзәли сакинләри за-
ман-заман көчүрүлмәсинә, депортасија едилмәсинә даир
марағлы фикирләр, мүлаһизәләр вә тәклифләр ирәли сү-
рә биләрләр. Дикәр тәрәфдән, Азәрбајчан халгына тари-
хән ермәни һүчумлары илә әлагәдар онларда тарихи сә-
нәдләр вә мә'луматлар ола биләр. Әкәр белә рәсми мән-
бәләр варса, онларын АДИИ-нун тарих кафедрасына вә
јахуд Республика гәзәтләри редаксиясына тәгдим олун-
масына јардым көстәрмәләрини хаһиш едирик.

Нәһәјәт, баш вермиш һадисәләри вә 45 милјон әһали-
јә малик олан милләтин дәвләт бирлијинин, онун әрази
бүтөвлүјүнүн зәрурилијини әдаләтли һәлл етмәји дүнја
халғларына, дүнја ичтимаијјәтинә әсаслы шәкилдә чат-
дырмағ зәруридир. Лакин бу тәдбирин һәјата кечирилмә-
си илә әлагәдар галдырылан проблем һүтуғи чәһәтдән
әсасландырылмыш тарихи сәнәдләрә вә фактлара әсас-
ланмалыдыр.

2. ИНСАНЛЫГ АЛӘМИНДӘ ДИНИН ЈЕРИ ВӘ ОНА МҮНАСИБӘТ

Фикримизчә, дин инсан аләмнинин үлви инамы үчүн
әсасдыр. Һәр бир инсан миллијјәтиндән, чинсиндән, со-
сиал вәзијјәтиндән, сијаси мөвгејиндән, һәјатда, онун
варлығында мөвчуд олдуғу асылылығдан, еләчә дә бир
дөвләт вә јахуд дүнја мигјасында танынмағ шөһрәтиндән
асылы олмајарағ бәд әмәлдән дашынмалы, инсани мүнә-
сибәтләрдә әдаләтли олмалы, јазығы, шикәсти, ач-јала-
вачы инчитмәмәли, она гаршы рәһмли олмалыдыр. Һәр
бир инсан илаһи варлығын хофуну гәлбиндә пак, тәмиз
сахламагла она инанмалы, бәд әмәлдән, зүлмкарлығдан,
гәсбкарлығдан чәкинмәли, үнсијјәтдә олдуғу инсанын
кимлијиндән асылы олмајарағ онунла лајигли мүнәсибәт-
дә олмалыдыр. Бизә мә'лум олан вә варлығымызын һаки-
ми ваһид Аллаһдыр. Мөвчуд тәбиәтин јарадычысы ин-
санлара, дүнјанын көзәл не'мәти олан Аб, Атәш, Хаки,
Бады инсан аләминә бәхш едәндир. Биз она инанырығ вә
онун варлығына итаәт едирик.

Ваһид Аллаһын төвсијјәләрини Јер күрәсиндә тәбли-
ғи Аллаһ тәрәфиндән вәһ едилмиш дөрд мүгәддәс китаб-
ла һәјата кечирилир. Бу китаблара Гуран, Төврәт, Инчил
вә Забил дахилдир.

Фикримизчә, бу үлви, али мүгәддәс китаблар вә ондан
истиғадә едән динин тәблиғатчылары ваһид Аллаһин ин-
сан аләминә төвсијјә етдији хејирхаһлығы, аличәнәблы-
ғы, инсафлы олмағы тәблиғ етмәли вә онлар верилмиш
өмрү бу истиғамәтдә баша чатдырмалыдырлар. Әлбәтгә
дини әгидәләри, онун фәлсәфи мә'насыны шөрһ етмәк
хүсуси тәдгигат тәләб едир. Бу бахымдан биз көрдүклә-
римизи, дәрк етдикләримизи, бир инсан кими инам вә
иманымызы там сафлыгла, һеч бир гәрәзлијә јол вермәдән

динин ики шахәси - мүсәлман, христиан һаггында билдирмәк истәҗирик.

Биз о дини илаһи һесаһ едирик ки, онун көмәҗи илә инсанлар әһәләтли олсун, фәғир-фүғарәҗә рәһмдарлығла јанашсын, нәһәҗәт залымлығдан, зүлмкарлығдан, гәсбкарлығдан узағлашсын. Әкәр дин бу һуманист әмәлләри инсанлыға, онун варлығына ашылаја билмирсә вә инсанлары онун әксинә тәрбијә едирсә, демәли, о дин биринчи нөвбәдә Аллаһын төвсијјәләрини јеринә јетирмир. Аллаһын варлығына инсанларда шүбһә јарадыр, онлары бәд әмәлләрә чәлб едир.

Белә дини биз дин һесаһ етмирик вә ону Аллаһын әкс тәблиғатчысы кими таныҗырығ. Биз мүсәлман дининә, онун гајда-ғанунларына итаәт едән бир инсан кими онун фәлсәфәсинә өз мүнәсибәтимизи билдирмәк истәҗирик.

Дин тәфәккүрүн елә бир формасыдыр ки, онун тә'сири илә ичтимаи мүнәсибәт даһа күчлү характер алыр. Лакин бу мүнәсибәт фәрдрә аләми үчүн дә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу бахымдан әкәр бахышларымызда үј-гунсузлуг оларса, әввәлчәдән үзр истәмәҗә вә өмрүмүзүн галан һиссәсиндә бу хаталардан узағлашмаға чалышырығ.

Ғысасы, биз Мәһәммәд Пејғәмбәрин дининә итаәт едирик, онун төвсијјәләрини гәбул едирик вә онун инсани мүнәсибәтләрдә һуманист гүввә олдуғуну көрүрүк.

Лакин бизим онун тәблиғатчылары олан дин һадимләринә ики ирадымыз вар. Онлардан биринчисини дин тәблиғатчыларынын бисавадлығы, икинчиси исә мүсәлман аләминин, мүсәлман дәвләтләринин бирлијини тә'мин едә билмәмәси тәшкил едир.

Биринчи ирадымызын әсасы бундан ибарәтдир ки, бүтүн елмләрин әсас мәнбәҗи олан Гурани-Кәримин күчүндән дин тәблиғатчылары өз тәблиғат ишләриндә там истифадә едә билмирләр. Икинчисини исә онда көрүрүк ки, мүсәлман дәвләтләри арасында баш верән нифағын арадан галдырылмасы ишиндә динин гүввәсиндән бүтөв-

лүкдә истифадә олунмур. Мәсәлән, динин мәркәзи олан Иран Ирагла мұһарибәдә, сүнни-шиәләр дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә һаһаг ган төкүлмәсинә сәбәб олур. Фикримизчә, бу динин зәиф тәблиғ олунмасы нәтичәсидир. Дикәр тәрәфдән, инсан әглинин, зәкасынын инкишафы, онун тәфәккүрүнүн јени истигамәтдә тәкмилләшдирилмәсини зәрури едир. Лакин мүсәлман аләминдә фәалијјәт кәстәрән дин һадимләри бу истигамәтләрдә күчлү јениликләрә наил ола билмирләр. Агилләр буну билмәлидир, тәблиғатын күчү онун тәшвиғиндән асылдыр. Әкәр тәшвиғат зәиф оларса, тәблиғатын тә'сири дә она мұвафиғ олачағдыр. Бир даһа гејд етмәк лазымдыр ки, мүсәлман аләми чоһмилләтлидир вә бунунла әләгәдар олараг дини тәблиғатын һүдудлары чоһшаһәлидир. Бу истигамәтдә инсани дүшүнчәләрдә ирад олса, гој дини дәриндән вә савадлы тәблиғ едән алимләр ирад тутанлары әфв етсин. Лакин гәтијјәтлә демәлијик ки, бизим динимиздә дәрин һикмәтләр вар вә ону һәр бир инсан дәрк едә биләр.

Шәхсән биз өмрүмүзүн әсас илләрини Советләр Бирлијиндә баша чатдырмышығ, өзүмүз дә Чәнуби Азәрбајчанда дејил, Шимали Азәрбајчанда јашамышығ. Гејд етмәлијик ки, бу әразидә 1917-чи илин октјабр ајындан 1985-чи илдә јенидәнғурма мејдана кәлән дәврәдәк динин бүтүн истигамәтләри мәһдудлашдырылмыш, хүсусилә дин һадимләри һәбс едилмиш, мәсчидләр бағланмыш вә әксәр һалларда дағдылмышдыр. Лакин буна баһмаја-раг Шимали Азәрбајчанда јашајан инсанлар дини адәтләрә риәҗәт етмиш, бә'зән кизли, бә'зән дә ачығ сүр'әтдә ону һәҗата кечирмишләр. Гурани-Кәримә инамы, онун инсанлара төвсијә етдији һуманист идејаны Азәрбајчан халғы горујуб сахламыш вә она әмәл етмишдир. Бу һуманистлији ондан көрмәк олар ки, Азәрбајчанда јашамыш вә һазырда да јашајан 74 милләт динин һеч бир мәнфи тәзјигини көрмәмиш, дин милләтләр арасында нифаг

У*У У*У У*У У*У У*У У*У

салмаға хидмәт етмәмишдир. Лакин бөјүк Низаминин, Фүзулинин, Нәсиминин, Хаганинин вә диқәр әдибләрин гәсидәләри, төвсијјәләрини улу гәбул едиб, милләтиндән асылы олмајараг инсанларын сәрбәст јашамасына хидмәт кәстәрмишдир. Бир гәдәр дә өмрүмүзүн сон илиндә христиан дөвләти ичиндә јашадығымыз үчүн онун хидмәтләриндән билдијимизи вә көрдүјүмүзү гәләмә алыб, охучулара чатдырмағы лазым билирик. Биз дүнја мигјасында христиан дининин фәалијјәтиндән данышмаг мәс'улијјәтини үзәримизә көтүрә билмәрик. Чүнки бу сәһәнин тәдгигатчысы дејилик. Лакин бунунла белә Зәнкәзур гәзасында анадан олдуғумуз, ермәни мәншәјини билдијимиз, онунла јахындан таныш олдуғумуз вә Ермәнистан әразисини јахшы таныдығымыз үчүн бурада, Советләр дөвләтинин дини фәалијјәти мөһдудлашдырдығы бир дөврдә, Ечмиәдзин килсәси, онун апарычы хадими II Вазкенин христиан динини тәблигәтмә фәалијјәтиндән бә'зи мөгамлары охучулара чатдырмаг истәјирик. Бизә белә кәлир ки, Советләр өлкәсиндә христиан динини гәбул едән һеч бир милләт, һәтта руслар белә дини тәблигәтдә ермәниләр гәдәр сәрбәст ола билмәмишләр. Лакин бунун нәјин һесабына олдуғуну дејә билмәрик, лакин көрдүјүмүз фактлары Ечмиәдзин килсәсинин фәалијјәт даирәсиндә шәрһ едә биләрик. Онун үчүн биз ашағыдакы дөрд мәнбәјә истинад етмәк истәрдик:

- Сәрдарабад комплекси;
- Ечмиәдзин комплекси;
- Еренбури Ирәван комплекси;
- Франсыз ме'марынын фәза үзәриндә гурдуғу килсә комплекси.

Комплексләрә аид фикримизи ачмаздан әввәл мараг доғуран факта диггәти чәлб етмәк истәрдик ки, елми атеизмин чидди фәалијјәтдә олдуғу дөврдә, Сов. ИКП Програмынын дин әлејһинә ичтимаијјәти галдырдығы 1950-1970-чи илләрдә Ечмиәдзин килсәси вә онун дин хадимләри

У*У У*У У*У У*У У*У У*У

милләтләрарасы мүнагишәнин күчләнмәси үчүн чидди тәблигәт апарырды. Бу мәсәлә илә әлагәдар биз Азәрбајчан Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәсинин мәс'ул ишчиләриндән биринә мүрачиәт етдик ки, Ечмиәдзиндә баш верән бу фәалијјәтә сиз нечә мүнәсибәт бәсләјирсиниз. О, белә чаваб верди: "Ермәнистанын өз Тәһлүкәсизлик Назирлији вар. Бу ишә онлар бахыр".

Сәрдарабад комплекси ме'марынын ким олдуғу хәтиримиздә дејил, анчаг сифаришчинин Ечмиәдзин дин мәркәзинин олмасы, Вазкенин исә башчылыгы етмәси там ајдындыр. Јухарыда гејд етдијимиз кими, динин күчү, онун һуманистлији, онун фәалијјәти инсанлар вә онун етник груплары арасында достлуг јаратмаг, илаһи гүввәләрин гәзәбинә мә'руз галан инсан әләминин вәба, таун, зәлзәлә, дашгын, туфан вә с. бәлалардан хилас олмасы үчүн Аллаһын дәркаһына ибадәт етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Бәс бу истигамәтдә Сәрдарабад комплексиндә нәләр баш верир вә дини хидмәтләр бу комплексин гурулмасында нечә ичра едилмишдир. Бу суала чаваб вермәк бир гәдәр мүрәккәб олса да, инкилисләрин дедији кими, "Әсл һәгигәт фактдыр".

Комплексин киришиндә Түркіјә вә ермәни дөвләтләри, бүтпәрәстләрдә олдуғу кими, өкүз рәмзиндә ики бахымда верилмишдир. Бу рәмзин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, түркләр гәддардыр, чәлладдыр, гатилдир. Ермәниләр исә көз јашы төкән јазыг милләтдир. Сәрдарабад комплексинә дахил олан һәр бир шәхсин илк тәәссүраты да ондан башлајыр ки, түркләр вә ермәниләр бир-биринә дүшмән вә гатил олмалыдыр.

Даһа сонра бу комплексә дахил оланлар онун тарихи илә таныш олур. Комплексин тарихилији һагтында мә'лумат верән шәхс илк сөһбәтини түркләрин бу әразидә ермәниләри нечә вәһшичәсинә гырмасындан башлајыр, сонра исә гырғына "Кеносид" дону кејиндирмәјә чалышыр. О, бу әразидә ермәниләрин түркләр тәрәфиндән

гырылмасы статистикасыны Сәрдарабад дежилән сахәдә әкилмиш ағачларын сајы илә әсасландырыр. Бурада комплексин идејасыны верән дин хадимләринин фәалијәти күлүнч мә'наја чеврилир. Белә нәтичәјә кәлирсән ки, әкәр ермәниләр бу әразидә даһа чох гырылмыш олсалар, бурада мүтәнасиб олараг даһа чох ағач әкилә биләрди. Дикәр тәрәфдән, комплексә бахыш мәрәсиминдә иштирак едән һәр бир инсан белә фикирләшә биләр ки, Ечмиәдзинин дин хадимләри кәләчәк нәсилләри милли әдавәт хәстәлији илә зәһәрләмәдән дә бу сәһрада ағач әкмәјин хејирхаһ иш олдуғуну асанлыгла јерли әһалијә баша салыб абадлыг ишләри апара биләрди. Бунун үчүн милли әдавәти гызышдырыб онун күчү илә ағач әкдирмәјә еһтијач галмырды. Бу комплексин ифрат нәтичәли әгидәси јалныз бунларла мөһдудлашмыр. Дәһшәтли вә фәчиәли тәблиғат идејасы комплексин мәркәзиндә гурулмуш хәтирә комплексиндә өзүнү кәстәрир.

Туф дашлары илә дөврә шәклиндә гурулмуш бу гурғунун үзәриндә ермәниләрин түркләрә гаршы чәсарәтли вурушмасы вә нәһәјәт мөғлубијјәти верилиб. Комплексин идејачылары түркләри ганичән, гырғын төрәдән, ермәниләри исә мөғлуб олан јазыг халг кими дә вермәјә чалышыблар. Бу мә'на комплексдә һәкк олунмуш ана вә көрпә рәмзиндә верилир вә ону дәһшәтли бир фикир јаратмагла тамамлајыр. Бу нәдир? Ана өз көрпәсини бу дијарда бапы папаглы галан бир киши кими һисс едәркән өз әли илә чағасыны түрк әскәринин низәсинә тахараг дејир: "Оғул, кет вәтәни мүдафиә ет".

Комплексин гурулушунда бу идејанын мурдар тәблиғат рәмзини көрән бир инсанын бурадан јахшы тәәсүратла гајытмајачағына әмин олмаг олар. Нәһәјәт, бурада гурулмуш башга мә'насыз инсан вә инсан гурумлары арасында ијрәнч вә ифрат дүшмәнчилик јарадан хәтирә объектләриндән дә тәәсүфләнир вә дини гурумларын илаһи

әгидәләри тәрсинә тәблиғиндән наразы галыр, динин белә истигамәтли күчүнә нифрәт едир.

Ермәни диндарлары вә онларын ирадәсинә табе олан, елм аләминдә фәалијјәт кәстәрән, археоложи газынты ишләри илә мөшғул олан алимләрин хошакәлмәз бир амала малик олдуғуну сүбут едән фәктлардан бири дә бәрпа едилмиш Еренбури Ирәван комплексидир. Һәлә 1960-1970-чи илләрдән әввәл бу әразинин ермәниләрә хас олдуғуну елми чәһәтдән әсасландырмага чалышан милләтчи диндарлар Ермәнистан әразисиндә мөвчуд нишанкаһ дашларыны тарихи әразиләриндән дашыјыб Ирәван шәһәриндә кечмиш Еренбури шәһәрини бәрпа етмишләр. Белә јердә дејирләр: "Соған јемәмисән, ичин нијә көјнәјир". Әкәр Ирәван һәгигәтдә дә Ермәнистана хас олан әразидирсә, бунун сүбута нә еһтијачы вар. Демәли, јаланы һәгигәтә чевирән сахтакарлыг өзүнү милли гәһрәман донуна кејдирмәк истәјәнләр үчүн лазым имиш. Ечмиәдзин комплексинә кәлдикдә бурада харичи өлкәләр вә орада јашајан ермәни лоббиси тәрәфиндән хејли хәтирә комплекси бәрпа едилиб. Бу сахәјә кәстәрилән мадди бәхшишләрин мә'насыны баша дүшмәк чәтин дејил, чүнки бу килсәнин фәалијјәт програмы јалныз вә јалныз милләтләрәрасы мүнасибәтләрин кәскинләшмәсинә хидмәт етмиш вә етмәкдәдир. Нәһәјәт, франсыз ме'мары вә ермәни шакирди илә әлагәдар Ирәван шәһәри дахилиндә јерләшән килсә Ермәнистанда милләтчилијин даһа кәскин характер алмасына әсаслы фәктыр. Килсәнин өзүндә ики лөвһә асылмышдыр. Биринчи лөвһәдә јазылыр: "Бу килсәнин лајиһәси франсыз ме'мары филанкәс тәрәфиндән филан әсрдә тәртиб едилмишдир". Икинчи лөвһәдә исә һәмин ме'марын өз шакирдини өлдүүрүб, лајиһәнин өзүнүнки олмасы һаггында мә'лумат верилир. Бурадан ики нәтичәјә кәлмәк олур: биринчиси, ондан ибарәтдир ки, Франса дәвләтиндә дә әдаләтсизлик һакимдир, бу дәвләтдә дә ермәниләрә гаршы

гәсбаркылыг һәјата кечирилмиш вә һагсызлыға јол верилмишдир. Икинчи нәтичәдән исә исте'дадын јалныз ермәни халгына хас олмасы ашкарланыр. Франсызларын исә белә абидә лајиһәси һазырламаг габилјјәтинә малик олмамасы ирәли сүрүлүр.

Нәһәјәт гејд етмәлијик ки, Аллаһ өзү онун ады алтында фәалијјәт кәстәрән дин очагыны онун диндарларынын хатасындан, дүнја халгларыны исә онларын динә әкс тәблиғиндән хилас етсин вә бу дин хадимләринә ағыл версин. Бураја бир нечә сөз әләвә етмәк истәрдик. Килсә вә мәсчид хадимләринин халга хидмәти һагтында XIX әсрин сонларындан башлајараг ермәни сагталлыларынын әчдады сајылан гымдатлар османлы вә Азәрбајчан түркләринә гаршы тәхрибатда, суи-гәсддә вә јахуд силаһлы тоггушмада чар мә'мур вә забитләрини рүшвәтлә әлә кечирмәк мөгсәдилә варлы ермәни тәбәгәләриндән пул тошлајырдылар. Истәр гымдатлара - индики сагталлыларынын улу бабаларына вә истәрсә дә башга ермәни милләтчиләринә хејир-дуа верән вә халгымыза гаршы төрәтдикләри чинајәтләрин, гырғынларын әсас тәшкилатчысы јерләрдә фәалијјәт кәстәрән килсәләр вә дин хадимләри олмушдур. Онлара исә Ечмиәдзин килсәси рәһбәрлик етмишди. Ермәниләр килсәни тохунулмаз танры мә'бәди адландырмышлар. Лакин онлар бу танры мә'бәдләрини халгымыза гаршы ермәни гулдур дәстәләрини силаһландыран һәрби сурсат чәббәханасына чевирмишләр. Јухарыда дејиләнләрә вахты илә биз дә шүбһәли бахырдыг. Шаһиди олдуғумуз һадисәни олдуғу кими шәрһ етмәји (һамыја шүбһәли нәзәрләрлә јанашмасындан јайындырмаг үчүн) өзүмүзү борч билирик. Зәнкәзур гәзасы Гафан рајонундан тәхминән 5-6 км. мәсафәдә јерләшән Шәһәрчик кәндинин габағында (чәнуб тәрәфдә, тәхминән 3 км. мәсафәдә) тәхминән IX-X әсрләрдә тикилмиш ики килсәнин (гыз вә оғлан килсәси адланырды) бәрпа ишләри апарыларкән, онун рәһбәри, тарих елмләри доктору

Г.Григорјанла һәмин јердә дәфәләрлә көрүшмүшүк. Бир "дост" кими бәрпа ишләри илә әлагәдар суал-чаваб апармышыг. Бир күн мәни килсәнин зирзәмисинә апарды. О, һеч бир шеји кизләтмәдән билдирди ки, бура әслиндә силаһ анбары үчүн нәзәрлә тутулмушдур. Буна даир даһа чох мисаллар кәстәрмәк олар. Бәс бизим дин хадимләри вә мәсчидләримиз халгын хош кәләчәји наминә нә кими ишләри көрүрләр? Мәнчә һеч бир шеј. Биз дин әлејһинә јох, онун сәбатсыз тәблиғатчылары әлејһинә чыхыш едирик.

3. РУС ИМПЕРИЈАСЫ ВƏ СОВЕТЛƏР БИРЛИЈИ ДӨВРҮНДƏ ЕРМƏНИ МИЛЛƏТЧИЛИЈИНИН ДИРЧƏЛИШИ

Мə'лум мənбэлərə истинад едөркөн ајдын олур ки, ермəнилəрин ифрат миллэтчилик руһунда формалашмасында, онларда бəдбəхтлик вə нифрэт ојатмаг истигамəтиндə килсəнин ролу аз олмамышдыр. Бу истигамəтдə тарихи ардычыллыглар хејли монографијалар, китаблар вə мəгалəлэр дэрч олунуб. Хүсуси илə В. Л. Величконун "Кавказь Русское дело и междуплеменные вопросы" аид китабында, "Ермəни програмында килсəнин сијаси ролу" фикримиздə миллэтлэрарасы мүнасибəт гыса, кəскин вə мəзмуңлу шəрһ олунмушдур. Мəсəлəјə бу бахымдан биз китабын тəгдим едилэн бу бөлмəсиндə ермəни миллэтчилийи, онун тарихилијинə аид əтрафлы сəһбəт ачмаг истəмирик. Лакин бунуңла белə бütүн сијасəтлəрин игтисади зəмин үзəриндə гурулуб тəшəккүл тапмасыны нəзэрə алараг, миллэтчилијин вə бу истигамəтдə онун дүнја милли мəдəнијјəтинə, хүсусилə јашамаг үчүн өз əразисиндə јер вериб онларын миллэт вə республика кими формалашмасына шəраит јарадан Азэрбајчанын ичтимаи, игтисади, мə'нəви варлыгына вурдуғу зəрбэлəри гыса шəрһ етмəји вə дүнја халгларынын, о чүмлэдөн Азэрбајчан халгынын кəлəчək нəсиллəринə чатдырмагы мөгсəдəујгун һесаб едирик. Бурада бир мəсəлəни дə хатырлатмаг лазымдыр ки, һələ узун иллэр бундан əввəl Рус империјасы вə фарсларын иштиракы илə бағланмыш "Түркмənчəј" мугавилəсиндэн сонра Азэрбајчан əразисинин ики һиссəјə ајрылмасы бəјнəлхалг алəмдə "рəсијјэтə" салынмышдыр. Бу мугавилэдөн сонра Чəнуби Азэрбајчан Иран, Шимали Азэрбајчан исə Рус исперијасынын ида-рəетмə системи алтына кечмишдир. Ингилабдан əввəlки

Рус империјасынын дағылмасы вə онун јериндə Советлэр бирлијинин јаранмасы Азэрбајчан халгына хошбəхлик кəтирə билдими? Бу суала чаваб тарихчи алимлəрин үзəринə дүшүр. Лакин бунуңла белə Азэрбајчанын милли дөвлət кими формалашмасына мənфи тə'сир кəстэрэн бə'зи тарихи һадисəлəри ашкар етмək лазымдыр.

Дүнја дөвлэтлəринин тəчрүбəsi кəстəрир ки, һэр һансы бир əразидə јени милли дөвлət јаранырса, онун өзү-нөмəхсус əрази бирлийи. дил, дин бирлийи вə суверен өлкəнин өзүнөмəхсус дөвлət гуруму вə атрибутлары олмалыдыр. Бурадан белə бир суал мəјдана чыхыр. Советлэр бирлийи Азэрбајчан Республикасынын дөвлət гуруму кими формалашмасына шəраит јаратдымы? Бу суала гəтијјэт белə чаваб вермək олар. Јох! Планаујгун пропорсионал инкишаф ганунуну əсас кəтүрэн Советлэр бирлийи Азэрбајчанын игтисади инкишаф гурумуну онун хејринə дəјил, игтифаг мəнафејинə мугавиг тəшкил етди. Азэрбајчанын тəбии сəрвəтлəри - нефт, памбыг, даш көмүр, кəнд тəсəррүфаты, јералты газынты вə дикэр сəрвəтлəри игтифагда эмək габилијјэтли əһалини ичтимаи эмəјə чөлб етмək принципи үзрə Азэрбајчандан дашыныб башга республикаларда сон мəһсула чатдырылды. Дүнјада бир гэдэр ачыг апарылан мүстəмлəkə системи Азэрбајчанда өртүлү формада һəјата кечирилмеклə республиканы мүстəмлəkə өлкəсинə чевирди. Бу тəдбири һəјата кечирэркөн Рус империјасы дүшүнөн бəјинлəри, сөз дəјэн ағызлары јуммаг үчүн онлары һəбсханалара салдырды, орада онлары күллөлөтди вə чисмən мəһв етди.

Нəтичэдə Азэрбајчанда идарəолунмада кадр системи-ни өзкəлөшдирди. Белə ки, рəсми вəзифəlэр руслара, ермəнилərə вə башга миллэтлərə, кəлəчилик вə фəһлəчилик исə азэрбајчанлылар тапшырылды. Шəһэр əһалимиз нефтчи-фəһлə, кəнд əһалимиз исə колхозчу-кəндли олду. Бу азымыш кими, 1929-чу илдэн башлајараг Азэрбајчан əһалисинин бир һиссəsi Иран, Түркијə гоһумлуғу

маркасы алтында Сибирә, Газахыстана, Өзбәкистана вә башга јерләрә көчүрүлдү. Бу сijasәт тарихи силсилә характери алдығындан Түркијәдән, Ирандан, дунја дәвләтләринин әразисиндән говулан харичи ермәниләр Гарабагда, Нахчыванда, һәтта Бақы шәһәриндә белә јерләшдирилди. Бир сөзлә, Азәрбајчан әһалисинин Советләр Иттифагынын мүхтәлиф әразиләринә, башга әразидә јашајан әчнәби милләтләрин исә Азәрбајчана кәтирилмәси сijasәти һәјата кечирилди.

Советләр бирлијинин Азәрбајчан халгына, Азәрбајчан торпагына кәтирдији биринчи “хошбәхтлик” бундан ибарәт олду. Бу “хошбәхтлијин” сон мәһсулу 1985-чи илдән “Гарабаг” проблеми алтында мүһарибә илә нәтичәләнди.

Советләр бирлијинин Азәрбајчан халгына кәтирдији “хошбәхт”лијин бир һиссәси II Дунја мүһарибәси илләриндән башланды. Азәрбајчан әһалиси 1940-чы илдән башланан мүһарибәјә сәфәрбәр едилди. Мүхтәлиф бөлкәләрдә, бөлмәләрдә Русија торпагларыны алманларын һүчумундан горумага көндәрилди. Дунја үзәриндә тарихин јетишдиридији Азәрбајчан халгынын (Чәнуб-Шимал) бирлијини тә’мин едән ваһид республика јаранмасы үчүн ачылмыш гапыны бағлады вә Чәнуби Азәрбајчанда Рза шаһын һакимијјетини мөһкәмләндирмәјә хидмәт етмәклә Азәрбајчан халгынын ингилаби һәрәкаты боғулду. Бу просес нәинки Шимали Азәрбајчанда, һәтта онун чәнуб һиссәсиндә јашајан азәрбајчанлыларын әзаб-әзијјәтләрә мә’руз галмасына, гачгын дүшмәсинә шәраит јаратды. Фикримизчә, Советләр бирлијинин Азәрбајчана кәтирдији “хошбәхт”лијин икинчисини бу тарихи просес тәшкил етди. Советләр бирлијинин Азәрбајчана кәтирдији “хошбәхт”лик бунунла гуртармыр. Белә ки, 1921-чи илдә Азәрбајчандан 9350 км²-лик саһә 350 мин нәфәр әһалиси илә бирликдә Совет Ермәнистанына бәхшиш верилди. Торпагы фәхрлә гәбул едән Совет Ермәнистаны

1930-чу илдән башлајараг әразидәки азәрбајчанлылары мәрһәләләр үзрә ата-баба јурдундан говмага башлады вә бу просес 1989-чу илдә баша чатды. Советләр бирлији торпага малик олан әһалини торпагсызлашдырды, дидәркин етди, торпаглары исә дин бирлији групуна малик олан ермәниләрә верди. Советләр бирлијинин Азәрбајчан халгына вердији “хошбәхт”лијин үчүнчү мәрһәләсини бу факт тәшкил етди.

Нәһајәт, Советләр бирлијинин вәрәсәлијини гәбул едән Русија Федерасијасы кечмиш ән’әнәләри позмајараг ермәни гулдурлары илә бирликдә Азәрбајчан әразисиндә онун әһалисини гәтлә јетирди вә бунунла галибијјетини бәјан етди. Синтетик формада садаладығымыз бәлалары аналитик формаја кәтирсән, бу, даһа чох ола биләр.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, Сталин тәрәфиндән башланан, сонралар Совет Иттифагы рәһбәрләри тәрәфиндән давам етдирилән бәднам көчүрүлмә әмәлијјаты ишә башлады. Бу сijasи акт ики истигамәтдә һәјата кечирилди. Бунлардан биринчисини Азәрбајчана, хүсусилә Бақы, Әлибајрамлы, Минкәчевир, Кәнчә вә башга шәһәрләрә Русија әразисиндән ишчи гүввәси кәтирмәк ады илә рус вә башга милләтләрин миграсија едилмәси, икинчисини исә Ермәнистан әразисинин әсил мәсқунлары олан азәрбајчанлыларын орадан депортасија едилмәси вә көчүрүлмәси сijasәти олду. Һәлә о заман Микојан вә Мирзојанын һазырладығы план үзрә Русијадан 3 мин нәфәр рус гызларынын Ләнкәран рајонуна кәтирилмәси планы да һәјата кечирилди. Марағлы будур ки, 1939-чу ил декабрын 16-да Азәрбајчан ССР Халг Комисарлары Советинин 3782 сәјлы гәрары илә ХКС нәздиндә көчүрмә шә’бәси јарадылды вә онун рәһбәрлији Н. А. Мирзојана тапшырылды. Кәстәрилән бәднам сijasи гәрар мәрһәләләр үзрә һәјата кечирилмәјә башлады. Һәмин гәрарла 1940-чы илдә Бақыја јалныз РСФСР-дән 3370 нәфәр, ДГМВ-дән 440 нәфәр ермәни, Сталинграддан, Ростовдан

У*У У*У У*У У*У У*У У*У

А. Микојанын тапшырыгы илэ 211 нэфэр, 1941-чи илдэ Русијанын ажры-ажры бөлкөлөриндэн 354 айлөнин Эли-бајрамлыја көчүрүлмөси һөјата кечирилмиш, 1942-чи илдэ Дағыстандан рус вә ермәни мәншәли 900 айлә, 1946-чы илдэ Украјнадан 850 нэфәр кәтирилиб Бакыда јерлөшдирилмишди. Даһа сонра Молотов вилајәтиндән 200 нэфәр, сонра Микојанын тапшырыгы вә Мирзојанын ирадәси илө республиканын әразисинә әввөлчәдән кәлмиш башга милләтләрин гоһумлуг вә айлөчилик мүнәсибәти илө әлагәдар 15000-дәк әһали кәтириләрәк рәсми гејдә алыныб, евлә дө тә'мин олуномушдур.

Азәрбајчанда ассимилјасија сијасәти ССРИ-нин дағылдыгы сон дөврәдәк рәсми вә гејри-рәсми шәкилдә һөјата кечирилмишди. Көстәриләнләрлө кифәјәтләнмәјән ермәнипәрәст ССРИ дөвләти вә она рәһбәрлик едән Сталин, Молотов, Аругунјан, Микојан вә Бағыров сөвдөлөшмөләри ССРИ Назирләр Советинин 23 декабр 1947-чи ил тарихли 4083 сәјлы бәднам чинајәткар, Азәрбајчан халгынын әлејһинә олан гәрарын гәбул едилмәси илө нәтичөләнди. Бу гәрар әввәлләр гәбул едилмиш сијаси гәрарларын давамы олдур. Бу гәрарын әсил мөгсәди Ермәнистанда монореспублика јаратмаг вә һәмин әразидә әсрләр боју јашамыш азәрбајчанлылары өз ата-баба јурдларыннан дидәркин салмаг, көчүрмәк вә депортасија етмәк иди.

Ермәнистандан азәрбајчанлыларын көчүрүлмөси үч мәрһәләјә бөлүнәрәк, һәр мәрһәләдә нә гәдәр көчүрүлмәси дө гејдә алынмышдыр. Бу мәрһәләләрә ашағыдакы илләр дахил едилмишдир:

1. 1948-чи илдә 10 мин нэфәр;
2. 1949-чу илдә 40 мин нэфәр;
3. 1950-чи илдә 50 мин нэфәр.

ССРИ Назирләр Советинин гәрарынын ичрасы үчүн чәми 100000 нэфәрин - Азәрбајчан Назирләр Советинин

У*У У*У У*У У*У У*У У*У

гәрары илө депортасија олунон бир һиссәсинин Күр-Араз овальгынын гәрб рајонларыннда, дикәр һиссәсинин Бакы шәһәри, Хачмаз, Худат, Дәвәчи, Гусар рајонларыннда, галан һиссәсинин исә Кәдәбәј, Загәтала, Гах, Шәки (кечмиш Нуха), Варташен вә Гутташен рајонларыннда јерлөшдирилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Бу амансыз, әдаләтсиз гәрарын биринчи гурбаны 1948-чи илдә 6400 нэфәрлик 1590 айлә олдур. Депортасија олунонларын икинчи дөстәси һәмин илин јайында 12177 нэфәр 2747 айләдән ибарәт иди. Нәһәјәт, бу ардычыллыгла Азәрбајчан әһалисинин бир һиссәси 1949-чу илдә мөчбури оларәг өз ата-баба јурдларыннан көчүрүлдү. Бурада марагы одур ки, о заман фәалијәттә олан республиканын рәһбәр ишчиләри Москванын бу бәднам тапшырыгыны бөјүк һәвәслә јеринә јетирдиләр. Итирдийимиз бөлкөләрдән депортасија едилән әһалинин ата-баба јурдларыны адбаад јадда сахламаг үчүн бурада онлары јазмагы мөгсәдәүјгун һесаб едирик. Москва вә Ермәнистан Назирләр Советинин биркө һазырладыгы гәрары Азәрбајчан Назирләр Совети 1949-чу илин јаз-јәј ајларыннда јеринә јетирмәјә башлады.

Инди Ермәнистан адланан Азәрбајчан торпагларыннан орада јерлөшән Әзизбөјов рајонунун 7 кәндиндән (Чул, Тери, Әринч, Истису, Гаргар, Валәһләр, Зирәк) 536 айлә - 2170 нэфәр; Ахта рајонунун дөрд кәндиндән (Горуглу, Габахлы, Ағверән, Мөрмөрлик) 116 айлә - 584 нэфәр; Басаркечәрин 3 кәндиндән (Јухары Загалы, Чыхарлы, Ганлы) 285 айлә - 1378 нэфәр; Зәнкибасарын Ипәкчи кәндиндән 196 айлә - 751 нэфәр; Нојамберјанын Ләнбәли кәндиндән 214 айлә - 1190 нэфәр; Микојан рајонунун 6 кәндиндән (Әрдәрәр, Елпин, Гышлаг, Кешин, Саллы, Ђоротабак) 220 айлә - 998 нэфәр; Котајк рајонунун 4 кәндиндән (Нуркас, Гохат, Дәлләкли, Кәнли) 91 айлә - 275 нэфәр; Спитақын Сарал кәндиндән 207 айлә - 989 нэфәр; Диличанын 6 кәндиндән (Ағкилә, Муртоји,

Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү

Полад, Көжөрчин, Авагард, Салаһ) 213 аилә - 1182 нәфәр; Аларан рајонунун Кирәшли кәндиндән 40 аилә - 246 нәфәр; Корусун 5 кәндиндән (Шанруһ, Ағбулаг, Гурдгала, Баһарныг) 131 аилә - 721 нәфәр; Калинин рајонунун Гызылдаш вә Ирмузлу кәндиндән 250 аилә - 865 нәфәр; Мартунинин Моллалы, Карвансара кәндләриндән 58 аилә - 337 нәфәр; Ворбајажыл рајонунун 4 кәндиндән (Көжөрчин, Муған, Ағгала, Ачан) 121 аилә - 593 нәфәр; Берија рајонунун Ашағы Кохал кәндиндән 132 аилә - 641 нәфәр; Аллаһверди рајонунун Бөјүк Ајрым кәндиндән 186 аилә - 675 нәфәр; Октябр рајонунун Баштовач вә Совет кәндиндән 16 аилә- 98 нәфәр; Ечмиәдзинин Јухары Коланлы кәндиндән 80 аилә - 238 нәфәр; Амасија рајонунун Шурабад вә Кәлјакәнд кәндләриндән 115 аилә - 581 нәфәр; Ктровканын 4 кәндиндән (Јухары Килсә, Ашағы Килсә, Молла-Гышлаг, Һәјдәрли) 202 аилә - 710 нәфәр. Үмумиликдә исә чәми 3495 аилә - 15895 нәфәр дипортасија едилмишдир. Даһа сонра 11 рајондан 1914 аилә - 8502 нәфәр дә депортасија олунмушдур.

Көчүрүләнләрин сајы 98197 нәфәр олмуш, бу, Назирләр Советинин ики илдә нәзәрдә тутдуғундан 38197 нәфәр артыг иди. Беләликлә, архив мә'луматларыны дәгиг едилмәсинин хәјли чәтинлик төрәтмәсинә бахмајараг, 1948-1949-чу илләрдә ата-баба јурдундан депортасија олунан әһалинин сајы 144854 нәфәрдән чох олмушдур.

Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү

II ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈЧАН ИГТИСАДИЈАТЫНА ГАРШЫ ТӘХРИБАТЛАР ПРОГРАМЫ ВӘ ЧОГРАФИ СӘРҲӘДЛӘРИН САХТАЛАШДЫРЫЛМАСЫ

1. АЗӘРБАЈЧАНЫН ИГТИСАДИ ИНКИШАФЫНА ГАРШЫ ЕРМӘНИЛӘРИН ҺУЧУМ ПРОГРАМЛАРЫ

Азәрбајчан халгынын мәшғуллуғ ән'әнәси кәстәрир ки, бу халг тарихән зәһмәти севмиш, торпаға бағлы олмуш, кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истәһсалы сәһәсиндә күчлү билик вә тәчрүбәјә малик олмушдур. Азәрбајчан әразисиндә Ирәван наһијәси јайлағларындан башламыш чәнубда Мил-Муған, Муған-Салјан, Гарабағ вә б. зоналарда һејвандарлығын инкишаф етдирилмәси үчүн јайлағ вә гышлаг әразиләрини мүәјјән едиб, ондан сәмәрәли истифадә етмәк мәгсәди илә мүвафиг тәдбирләр һәјата кечирмишләр.

Тәбии амилләрин тә'сири нәзәрә алынмагла илин мүәјјән фәсилләриндә мал-гара јайлағларда, дикәр фәсилләрдә исә гышлагларда сахланымлышдыр. Бу просес һәлә 1500-1590-чы илләрдән тәшәккүл тапмыш вә 1590-чы илдән сонракы дөврләрдән башлајараг даһа да дәринләшмишдир. Азәрбајчанын Ирәван, Абник, Нахчыван дүзү, Гара Гапы наһијәләриндә белә јайлағларын сајсыз-һесабыз адларыны чәкмәк олар.

Халгымызын гәһрәман оғлу, мәрһум академик Зија Бүнјадов бу истигамәтдә дәрин тәдгигатлар апарыб, ермәниләрин һижләкәрлијини, алчағлығыны, фитнәләрини тарихи фактларла ачымыш вә сүбуга јетирмишдир. Зија Бүнјадовла һ. Мәммәдовун нәшр етдикләри әсәрдә олан

көндлөрүн вә јајлагларын сижәһысында, еләчә дә рус мү-әллифи М. А. Скибитскинин XIX әсрдә гејдә алдығы Га-рабағын 567 јајлаг вә јурд јери адларынын сајында јал-ныз икисинин ермәни мәншәјинә ујгун кәлдији гејд олунмушдур.

Бир чох һалда мэтбуатда вә башга мәнбәләрдә ермә-ниләрин азербәјчанлылары гаршы һүчумларыны вә гәсб-карлыгыларыны рус империясы илә әлагәләндиририк. Ла-кин бу һеч дә кифәјәт дејил. Белә ки, ермәни мафијасы олан инди Агкиләсә кәндиндә (Ечмиәдзин) дүнја ермәни-ләринин каталикослары һәлә 1590-чы илләрдән азербәј-чанлылары гаршы депортасија програмлары һазырлајыб һәјата кечирмишләр.

Мәсәлән, академик Зија Бүнјадовун тәдгигат мә'лу-матлары нәтичәсиндә ајдын олур ки, Османлы-Сәфәви мұһарибәләриндә Ирәван әһалисинин тәркибиндә хејли дәјишикликләр баш вермишдир. 1579-чу илдә Чобанбәји кими танынан Әли бәјин үч мин евдән артыг улусу (15 мин нәфәр) Абаран наһијәсиндән Әрзурумун Төкман санчағына көчүрүлүр. Османлылар Шәрурдан минләрчә адамлары әсир апармышлар. Османлыларын Ирәван әја-ләтинә һүчуму заманы әсас һәдәф шиәләр олдугундан ән чох иткијә мә'руз галанлар да онлар иди. Ирәван шәһә-риндән вә әтраф кәндләрдән хејли азербәјчанлылар Аг-рыдағын јахынлығындакы јајлаглара чәкилирләр. 1578-чи ил апрелин 28-дә Османлы султаны Ш. Мурадын вер-дији фәрмана истинад етмәкдә ермәниләрә тохунулмур вә онлар өз јерләриндән тәрпәнмирдиләр. Демәли, азербәјчанлыларын Ирәван наһијәсиндән депортасијасы гејд олунан дөврдән башлајыр. Һәмин дөврдә, јә'ни 1590-чы илдә Ирәван әјаләтиндә 51831 мүсәлман - түрк әһалиси вә 26949 христиан јашамышдыр. Бир сөзлә, 1590-чы илин мә'луматына әсасән бурада јашајан әһалинин 65,8 %-ни азәри, 34,2 %-ни исә хачпәрәстләр тәшкил етмиш-дир. Бу тарихи дөврдән 137 ил (1590-1727) кечдикдән

сонра бу әразидә азәриләрин сајы 61,2 %-ә ендији һал-да, хачпәрәстләрин хүсуси чәкиси 38,8 %-дәк артмыш-дыр. Депортасија сижәсәтини һәјата кечирән ермәни ет-ник групу бу просеси XVII-XVIII-XIX әсрләрдә давам етдирәрәк рус империясынын һавадарлығы нәтичәсиндә Азербәјчан әһалисинин әсаслы сурәтдә сүркүн едилмә-синә, говулмасына вә көчүрүлмәсинә наил олмушдур. Бу просес өз әксини даһа ачыг формада Советләр Бирлији дөврүндә бүрузә верди. Икинчи дүнја мұһарибәсиндән сонракы дөврдә, јә'ни 1947-чи илләрдә бу, даһа ачыг вә кениш вүс'әт алды.

ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр та-рихли 4083 сајлы, 1948-чи ил 10 март тарихли 254 сајлы гәрарлары Азербәјчан халғына гаршы дөвләт сәвијјәсин-дә тарихи чинајәт акты олды. Буну хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, Москва ермәни мафијасынын башында ду-ран Микојанын тә'сири нәтичәсиндә Азербәјчанын әра-зисиндән (Зәнкәзур, Көјчә маһалы) 9350,0 км²-лик саһә ермәниләрә верилмишдир.

Беләликлә, Азербәјчанын игтисади инкишафына гар-шы ардычыл һүчум тәдбирләри бунларла гуртармады. Азербәјчан игтисадијјатына ермәни һүчуму 1920-чи ил-дән 1940-чы иләдәк она күчлү зәрбә вурмуш вә бу зәрә-рин нәтичәси аграр-сәнајә комплексинин инкишафына да мәнфи тә'сир кәстәрмишдир. Буну гејд етмәк кифә-јәтдир ки, һәлә 1920-1940-чы илләрәдәк Азербәјчанын мал-гара вә гојунларынын јајлагларда сахланылмасы үчүн Ермәнистан дејилән әразидә хүсуси дөвләт торпаг фонду ајрылмышдыр.

Тәәссүфләр олсун ки, ССРИ дөвләти Рус империясы-нын сижәсәтини азербәјчанлылары гаршы јенидән тәтбиғ етмиш вә Азербәјчан игтисадијјатына ермәниләрин һүчу-му үчүн шәраит јаратмышдыр. Бу тәхрибат Азербәјчан јајлагларына азербәјчанлыларын мал-гарасынын бура-хылмамасы нәтичәсиндә баш вермишдир. Бу тәдбирин

нәтижәси олараг Азәрбајчанда ирибујнузулу мал-гаранын сајы 1937-чи илдәки 1472,8 мин башдан 1956-чы илдә 1183,0 мин баша енмиш, башга сөзлә 289,5 мин баш азалмышдыр. Гарамалын тәркибиндә инәк вә бугаларын сајы 37-чи илдәки 466,9 мин башдан 1956-чы илдә 345,0 мин баша енмиш, јахуд 121,9 мин баш азалмышдыр. Ајдын мәсәләдир ки, баш һесабы илә мөһсулдар мал-гаранын азалмасы олардан алынан бала вә мөһсулларын да азалмасына сәбәб олмушдур. Игтисади һесабламар нәтижәсиндә мөјјән едилмишдир ки, 1940-чы илдә Азәрбајчанда мөвчуд мал-гаранын орта иллик сајы 480 мин баш олмушдур. Бу илдә һәр башын орта иллик чәки артымы 53,7 кг, сүд сағымы исә 5,7 кг олмушдур.

1980-чы илин мәлуматына кәрә, һәр бир башын чәки артымы 36,6 кг, сүд сағымы исә 4,5 кг олмушдур. 40 иллик мүддәтдә ермәни тәчавүзү сijasәтинин нәтижәси өз бәһрәсини белә бүрузә верир. Демәли, Азәрбајчанын ата-баба јајлагларындан истифадәјә ермәни гадаганы 40 илдә һәр баш гарамалын чәки артымынын 17,1кг (53,7 - 36,6 кг), сүд сағымынын исә 1,2кг азалмасы илә нәтижәләнмишдир.

Дәјән зәрәрин натура илә мөјјән едилмәси даһа марағлы ола биләр. Буну он илликләр үзрә гарамалын баш һесабы илә дәјән зәрәрин һесаблаңмасы чәдвәлиндән кәрмәк олар (1-чи чәдвәл).

Чәдвәл мәлуматларындан кәрүндүјү кими, динамик ардычыллыгла 1941-1989-чу илләрдә Азәрбајчанда мал-гаранын јајлаглара галдырылмасына ермәниләр тәрәфиндән һәјага кечирилән гадага програмынын нәтижәси олараг 275234300 кг әт мөһсулу вә 35643828 кг сүд мөһсулу итирилмишдир (һесабламарын апарылмасы үчүн Азәрбајчан Статистика Идарәсинин бурахмыш олдуғу рәсми мәлуматлар күллијатындан истифадә олунмушдур).

Мәлүм шөртдир ки, мөһсулдар мал-гаранын азалан заман тәгрибән орта һесабла итирилмиш мал-гаранын

1-чи чәдвәл

Илләр үзрә	Мал-гаранын сајы, мин баш һесабилә	Орта һесабла чәки азалмасы (кг-ла)	Мал-гаранын үмуми сајына кәрә чәки азалмасы (тон-ла)	Инәк-ләр ин сајы (мин башла)	Сүд сағымының азалмасы (кг-ла)	Инәк-ләр ин үмуми сајына кәрә сүд азалмасы (тон-ла)
1	2	3	4	5	6	7
1941-1949	11960,0	17,1	13,15 6,110	44092,0	1,2	5291,040
1950-1959	12644,7	17,3	21,87 5,331	35,165,1	1,2	4219,812
1960-1969	12588,9	17,5	22,03 0,575	62,104,1	1,3	8073,533
1970-1979	16453,2	17,8	29,28 6,695	68269,1	1,3	8874,983
1980-1989	17535,5	17,9	31,38 1,385	65604,0	1,4	9184,560
Чәми	711,7844		117,7 30,96	2752343		35643,928

сајыны бир башын кәсилмиш чәкиси илә бәрәбәрләшдирмәк лазым кәлир. Беләликлә, һәр бир мөһсулдар мал-гаранын кәсилмиш чәкисини 160 кг гәбул етсәк, о заман һесаблама апардығымыз динамик дөвр үзрә 172021143 баш итирилмиш бала мөһсул верән инәјә бәрәбәр олур. Белә олдуғда һәр инәкдән бир бала һесабы илә итирилмиш бузовларын сајы 172021143 баш балаја бәрәбәр олур.

Һејвандарлығын апарычы саһәләриндән олан гојунчулуғунин кишафында јајлаг гадағанлығы өз тәсирини даһа кәскин кәстәрир. Зоотехники бахымдан әкәр гојун сүрүләри јајлаға галдырылыб, гышда гышлаглара ендирилмирсә, о мүгләг хәстәликләр кечирмәли олачағдыр.

Гојунларын бала верими, хусуси илэ јун истехсалынын артымы да бу амиллэ билаваситэ элагедардыр. Бу бахымдан рус империјасынын, советлэр һөкүмәтинин һавадарлыг етдији ермәни гәсдчиләри Азәрбајчанын игтисади инкишафына бу истигамәтдә күчлү зәрәр вурмушлар. Фәрз етсәк ки, гојунчулуг тәсәррүфатлары 1941-1950-чи илләрдә јайлағлардан аз-чох истифадә едә билмишсә, о заман буну ајдынлашдырмаг үчүн һәр сүрүнүн јахуд бир баш мәнсулдар гојунун баш артымы, јун артымы мигдарына мүрациәт етмәли олуруг.

Тәдгигат нәтичәсиндә мүәјјән олунмушдур ки, гојун-кечинин нисби гәјдада јайлағларам галдырылдығы 1940-1950-чи илләрдә бир баш гојундан 36,2 кг әт вә 1,6 кг јун истехсал олунмушдур. Гојун-кечиләрин јайлағларам бурахылмасынын ермәниләр тәрәфиндән гадаған едилдији 1951-1965-чи илләрдә һәр бир гојундан орта һесабла 33,0 кг әт вә 1,4 кг јун истехсал едилмишдир. Тәчавүз тәдбирин нәтичәси олараг гојун-кечи әтинин чәкиси: (36,2 - 33,0) 3,2 кг-а бәрәбәрдир, јун истехсалы илә (1,6 - 1,4) 0,2 кг азалмышдыр. Мә'лумдур ки, бу рәгәмләр бир гәдәр тәгриби характер алыр. Лакин бунула белә зоотехники инкишаф просесләринин ганунаујунлуғу бу рәгәмләри орта һәдд кими гәбул етмәјә имкан верир.

Бу бахымдан 1951-1989-чу илләрдә итирилмиш гојунчулуг мәнсулларынын мигдары натура илә ашағыдакы һәчмдә мүәјјән едилмишдир (2-чи чәдвәл).

Чәдвәл мә'луматларынын нәтичәси кестәрир ки, 1950-1989-чу илләрдә гојун-кечиләрин јайлағларда отарылмамасы нәтичәсиндә 59.227087 кг гојун әти вә 4.671687 кг јун мәнсулу азалмышдыр. Бир сөзлә, ермәни сијасәти, онун ифрат алчагылығы бу нәтичәнин сәбәбкәры олмушдур.

Мөһтәрәм охучу, биз бир алим кими бу мәсәләләрә тәсадүфи тохунмуруг. Галдырылан бу проблемләрин 1970-1980-чы илләрдә тәдгигатчысы кими ермәниләрин

1950-1989-чу илләрдә јайлағлардан истифадәјә ермәни гадаған сијасәтинин Азәрбајчанда гојунчулуг мәнсулдарлығынын азалмасына тә'сири

Илләр үзрә	Гојун, кечиләрин сајы (мин баш һесаб.)	Орта һесабла чәки азалмасы (кг-ла)	Орта һесабла итирилмиш чәки (кг-ла)	Бир баш гојундан јун истехсалы иткиси (кг-ла)	Орта һесабла итирилмиш јун истехсалы (кг-ла)
1950-1959	32,692,7	3,2	10,461,644	0,2	653854
1960-1969	45,392,8	3,2	14,525,696	0,2	90756
1970-1979	53,513,9	3,3	17,659,587	0,3	1605417
1980-1989	50,152,0	3,3	16,550,160	0,3	1504560
Чәми:			59,227,087		4671687

бу ијрәнч сијасәтини һәлә о вахтларла бағлы әсәрләримиздә вә докторлуг диссертасијамда әтрафлы шәрһ етмишк. Бир сөзлә ермәниләрин бу чиркин һәрәкәтләрини Москва ермәни лоббисинин үзүнә демишик. Бу мүбаризә илә элагедар олараг 1986-чы илдә Москвада докторлуг ишимин мүдафиәсинә ермәниләр ачыг мане олсалар да, гәтијјәтлә өз сөзүмүзү онлара сүбут едәрәк 1989-чу илин апрел ајында 3 нәфәри ермәниләр олан Шурада, онлар да сәс вермәклә, мүдафиә етмишәм. Ермәни лоббисинин бу гәрәзли фәалијјәтини 14 дилә тәрчүмә едиб кечмиш ССРИ Ичтимаи Елмләр Академијасынын мөтбәәсиндә чап етдириб дүнјаја чатдырмышыг. Лакин бу чох аздыр. Мәһз буна көрә дә белә ағыр зәһмәт тәләб

Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү

едөн бир иши үзәримизә көтүрүб Азәрбајчан зијалысы, алими кими баша чатдырмағы өзүмүзә борч билмишик.

Ермәни лоббисинин, ермәни етник грушларынын Азәрбајчан халгына вурдуғу зәрәрләр әсәрин бу һиссәсиндә ачығладығымыз ичтимаи вә фәрди зәрәрләрлә таммаланыр. Ән бәлалы, дәһшәтли нәтичәләр Ермәнистан адланан, лакин Азәрбајчан торпағында јашајан азәрбајчанлыларын башына кәтирилән бәлалардан башланыр. Ермәниләрин ардычыл һүчүм тәдбирләри ејни заманда Ермәнистан әразисиндә јашајан азәрбајчанлыларын тәсәррүфатларына зәрәр вермәклә јанашы, бир чох һалда ајры-ајры шәхсләрә физики хәсарәт јетирмәк вә фәләкәтләрлә нәтичәләнмишидир.

Ермәниләр орада јашајан азәрбајчанлылары чана кәтирмәк вә ата-баба јурдундан дидәркин салмағ мәгсәди илә онларын мал-ғарасынын, гојун-кечиләринин Азәрбајчан әразисиндә ғышлагларда сахланылмасына ичазә вермир, һәтта јем тәдарүкүнә белә мане олур, азәрбајчанлылары јем мәһсуллары сатышыны мәһдудлашдырыр вә ачығчасына гадаған едир, ејни заманда инсанлыға јарашмајан зоракылығларә әл атырдылар.

Буну Ермәнистан әразисиндә олан Кафан вә Шәмшид рајонларында азәрбајчанлыларын тәсәррүфатларында баш верән дәјишикликләр бир даһа сүбут едир.

Мәсәлән, ермәниләрин һәјата кечиртдији милләтчи тәдбирләри Кафан рајонунда ғарамалын сајынын 1966-чы илдәки 19141 башдан 1974-чү илдә 19083 мин баша, гојун-кечиләрин 55453 башдан 51702 баша енмәсинә сәбәб олмушдур. Бу азалма әсасән Кафан рајонунун 45 кәндиндә мәскунлашан азәрбајчанлыларын пајына дүшүр. Басаркечәр рајонунда 14 ил әрзиндә мал-ғара вә гојун-кечиләрдә бир баш да артым олмамыш, әксинә азалма кетмишидир. Шәмшид рајонунда гојунларын сајы 1966-чы илдәки 35091 башдан 1974-чү илдә 30261 баша енмиш, башға сөзлә 4830 баш азалмышдыр.

Апарылмыш тәдгигатларын нәтичәси бир даһа кәстәрир ки, ермәни фәалијјәтинин әсас һәдәфи өз дахили һимајәсиндә олан тәсәррүфатларын игтисади инкишафы олмамышдыр. Әсас мәгсәд вә нәтичә азәрбајчанлылары Азәрбајчан әразисиндән чыхармағ, депортасија етмәк вә онларын бүтүн мүлкијјәтинә саһиб олмагдан ибарәт олмушдур.

2. МҮАСИР ЕРМӘНИСТАН. ОНУН ЧОҒРАФИ СӘРҲӘДЛӘРИНДӘ ФОРМАЛАШАН САХТАКАРЛЫҒА

“Ермәнистан дәвләти”нин чоґрафи сәрһәддинин мүәј-јәнләшдирилмәсиндә әсаслы сәһвләрә јол верилир. Бу сәһв ондан ибарәтдир ки, Ермәнистанын хәритәсиндә Иранла сәрһәд тарихән олмамышдыр. Азәрбајчан әразисинин бир һиссәсини ермәниләрә верән, онун әсасыны гојан вә инкишаф етдирән кечмиш ССРИ дәвләтинин рәһбәрләри В. И. Ленин, И. В. Сталин, онларын јахын әлалтысы А.И. Микојан вә башгаларынын тәшәббүсү илә Зәнкәзур гәзасына дахил олан Гафан, Базарчај, Гаракилсә, Мәһри рајонларынын Ермәнистан әразисинә бирләшдирилмәси нәтичәсиндә Ермәнистан Иран Ислам Республикасы илә һәмсәрһәд ола билмишдир. Бу бахымдан да Ермәнистан Республикасы хәритәсиндә онун сәрһәдләринин мүәјјән едилмәсиндә чидди вә тарихи тәһрифләрә јол верилмишдир. Бу сәһв БМТ-дә Ермәнистанын дәвләт кими гәбул олунамасында нәзәрә алынмамышдыр. Хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, 1913-чү илдән 1919-чу иләдәк Ермәнистанда һакимијјәт башында дашнаклар, инди харичдә фәалијјәтдә олан дашнакстүјун партијасы олушду. Һәмин мүддәтдә дашнак һөкүмәтинин фәалијјәти ермәни халгына фәлакәт кәтирмиш, онун әһалиси ачлыг, хәстәлик нәтичәсиндә хејли мәһв олушду. Белә ки, 1913-чү илдә әһалиси 1000,1 мин нәфәрдән 1920-чи илдә 720,0 мин нәфәрә енмиш, јә’ни 280,0 мин нәфәр азалмышдыр. 1913-1919-чу илләрдә, јә’ни дашнак һөкүмәтинин һакимијјәтдә олдуғу мүддәтдә сәнајә мәһсуллары истәһсалы 3 дәфә, кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары исә 6 дәфә азалмышдыр. Ермәнистан Республикасы һәмин дөврә аид хәритәдә чәнубдан вә чәнуб-

гәрбдән Азәрбајчан, гәрбдән Түркијә, шималдан исә Күрчүстанла һәмсәрһәд олмушду. Бу, тарихи фактдыр.

Бөјүк Октябр социалист ингилабынын гәләбәси вә 20 нојабр 1920-чи илдә Ермәнистан Республикасынын тәшкили онун үчүн кениш имканлар ачмышдыр. Бу имканын әсасыны тәшкил едән амилләрдән бири Азәрбајчан әразисиндән онун халгынын разылығы олмадан 9350,0 км² саһәнин Ермәнистана бирләшдирилмәси олмушду. Даһа ачыг десәк, 1920-чи илдә ССРИ дәвләти тәрәфиндән мүтгәфиг республикаларын әразиси мүәјјән едиләркән Азәрбајчан торпагынын бир һиссәси олан Гафан (саһәси 1261 км²), Базарчај - сонрақы Әзизбөјов (саһәси 1174 км²), Корус (саһәси 752 км²), Мәһри (саһәси 664 км²), Пәмбәк (Гаракилсә - сонра Сисијан - саһәси 1719км²), Зәнкәзур гәзасы үзрә чәми 5570 км² саһә Ермәнистана верилмишдир. Көјчә маһалындан исә Аґабаба (әразиси 614,0 км²), Басаркечәр (әрази 1134 км²), Веди (әразиси 1214 км²), Шәмшәддин (әразиси 824 км²), Көјчәнин (чәми 3786,0 км²); Ермәнистана верилмәси онун әразисинин 20,45 мин км²-дән 29,8 мин км²-дәк артмасына сәбәб олмушду. Гејд олушмуш фактлар Ермәнистан әразисинә аид хәритәнин сахталығыны тәсдиг едир.

Тарихән дәвләт симасыны дашыја билмәјән, дәвләт кими формалашмаг имканы олмајан ермәни дәвләти Советләр бирлији тәркибиндә Азәрбајчан әразисиндән алыныб онлара верилмиш әрази һесабына республика кими формалашыб инкишаф етмәјә башлајыр.

Рус империясынын тәзадларыны һәјата кечирән Совет дәвләти вә онун идарә олунамасында өзүнә хүсуси мөвгә газанан ермәни лоббиси бу республиканын игтисадийјатынын инкишафына хүсуси гәјгы кәстәрмәклә ону аграр өлкәдән инкишаф етмиш сәнајә республикасына чевирмәк имканы јаратды. 1928-чи илдә Ермәнистан ССР-дә истәһсал олушмуш сәнајә вә кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын һәчми 1913-чү илдәкиндән јүксәк олду.

1940-чы илдә Ермәнистан Республикасында истехсал олунмуш сәнајә мәһсулларынын һәчми 1919-чу илдәки 13 %-дән 78%-дәк артды. Совет Ермәнистаны сонрақы илләрдә даһа жүксәк наилијјәтләр газана билмишдир. Ермәнистан ССР Мәркәзи Статистика Идарәсинин Бөјүк Октябр Сосиалист ингилабынын 50 иллијинә һәср етмиш олдуғу “Ермәнистанын итгисадијјаты вә мөдәнијјәтинә” даир күллијјатында (сәһ.3-11) рәсми гејд едилдији кими, бу наилијјәт иттифага дахил олан гардаш республикаларын јахындан көмәји илә әлдә едилмишдир. Лакин һансы гардаш республиканын һесабына вә һансы јолла бунун әлдә едилдијини көстәрмәк јәгин ки, мөгсәдәүјгун олмадығындан көстәрилмәмишдир. Ејб етмәз, бу мәсәләни әлимиздә олан вә Ермәнистан Назирләр Совети нәздиндә Мәркәзи Статистика Идарәсинин бурахмыш олдуғу рәсми статистика күллијјатларынын мә’луматлары әсасында әтрафлы изаһ едә биләрик.

Ермәнистан хәритәсиндә гејд едилдији кими, Азәрбајчан онларын чәнуб сәрһәддиндә јерләшир. Ермәнистанын иттифаг республикаларына чыхыш јолу (нәглијјатын бүтүн нөвләри үзрә) Күрчүстан әразисиндән кечән һава вә дәмирјол мүстәсна олмаг шәрти илә Азәрбајчан әразисиндән кечир. Аталар демишкән “Гоншу гоншуја тән кәрәк, тән олмаса кен кәрәк”. Ата-бабаларымызын бу гуманист кәламынын икинчи һиссәсиндән јан кечәрәк биринчијә әсаслансаг, Ермәнистана Совет Республикалары вә еләчә дә дүнја дөвләтләри илә итгисади әлагә јаратмаг үчүн имкан вә шәраит јарадылдығыны гејд етмәлијик. Тәкчә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, Ермәнистана дашынан вә орадан кәнара чыхарылан жүк дөвријјәсинин 1940-чы илә 91,7; 1960-чы илдә 69,0; 1970-чи илдә 56,7; 1984-чү илдә исә 50,9 %-и дәмирјол нәглијјаты һесабына дүшүр вә бу, Азәрбајчан әразисиндән кечән (1957-чи илин рәсми мә’луматына әсасән) 562 километрлик истисмар күчүнә малик олан Азәрбајчан дәмирјолу васитәсилә һәјата кечирилмишдир. “Гардаш” Ермәнистан

Республикасынын сүр’әтли инкишафында Азәрбајчан Республикасынын иштиракы јалһыз жүк дашынмасы илә мәһдудлашмыр. Мәһз бунунла әлагәдар Азәрбајчан Республикасынын гардашлыг јардымы һаггында бизә мә’лум олан ашағыдакы мә’луматлары охучулара чатдырмағы мөгсәдәүјгун һесаб едирик. Ејни заманда охучуларымыза чатдырачағымыз мә’луматларын мәнбәјини Ермәнистан Мәркәзи Статистика Идарәсинин бурахдығы рәсми статистика күллијјаты тәшкил едир. Бу бахымдан мә’луматларымызда үјгунсузлуг оларса, онун арадан галдырылмасына көмәк едән вә јахуд јени мә’лумат верән охучуларымыза әввәлчәдән өз миннәтдарлығымызы билдиририк. Азәрбајчан Республикасын Ермәнистан Республикасына гардашлыг јардымыны ашағыда верилмиш группларда бирләшдирмәк олар;

1. Зәнкәзур вә Көјчә маһалындан Ермәнистана 9350 км² саһәнин верилмәси;

2. Әвәзсиз верилмиш әразидә Ермәнистана илһаг едилән саһәләрдә мөвчуд мәһсулдар гүввәләрин бағышланмасы;

3. Һәмин әразиләрдә 72 ил мүддәтиндә әлдә едилән милли сәрвәт вә мәһсулларын ермәниләрә верилмәси;

4. Мәһсулдар гүввәләрин апарычы һиссәсини тәшкил едән ишчи гүввәсинин, башга сөзлә 250 мин нөфәр әһалинин Ермәнистана бәхшиш едилмәси (Бах: Экономический вестник, 1921-чи ил, N-5, сәһ.6 вә N-4, сәһ.7; Кавказский вестник, N-14, 1921-чи ил, сәһ.8).

Кениш үрәјә малик олан Азәрбајчан халгы һәлә Ермәнистанда баш верән зәлзәлә илә әлагәдар өз јардым әлини ермәниләрә узатмыш вә чох иткиләр вермишдир. Бири дикәри илә әлагәдар олан проблемәрин шәрһи бир даһа көстәрир ки, инди Ермәнистан адланан бир Республиканын чәнуб вә чәнуб-гәрб әразиси јалһыз Азәрбајчан әразиси илә һәмсәрһәддир. Даһа доғрусу, “ермәниләр” Азәрбајчан әразисиндә мөскунлашыб вә һәләлик јашајыр. Онун нә дөвләтчилији, нә дә Иранла сәрһәдди јохдур.

3. АЗЭРБАЈЧАНЫН ИТИРИЛМИШ ТОРПАГАРЫНДА ИСТЕҢСАЛ ОЛУНМУШ МӘҢСУЛЛАР КИМӘ МӘХСУСДУР?

Тарихән Азәрбајчан түркләринин доґма вәтәни олан вә ХХІ әсрин астанасында “Ермәнистан” адланан итирилмиш торпаглар Азәрбајчанын олдуғу кими, бурада истеҢсал олунмуш мұһсуллар да Азәрбајчан милләтинә, бу халга мұјәссәр олмалы иди. Лакин заман-заман, һиссә-һиссә парчаланан оғуз-түрк дијарынын торпаглары ермәни гәсбкарларынын әлине кечдији кими, 1590-чы илдән башлајараг һәмин торпаглар орада јашајан, јарадан, торпаглары бечәриб мәһсул истеҢсал едән, тәгрибән бу әразидә јашајан әһалинин 97,5 фаизини тәшкил едән азәрбајчанлылара дејил, көкү Кичик Асијадан олан, сонрадан Гафгаза кәлән, бурада мәскунлашан ермәниләрә гисмәт олмуш вә олмагдадыр. Мәсәләнин мұһүм чәһәтләриндән бирини тәшкил едән проблем одур ки, заман-заман әразидә јаранмыш јени дәјәр, јә’ни истеҢсал олунмуш мәһсул саһиби кимләр олмушдур? Башга әразиләрдән мұтавилә шәрти илә муздлу әмәк сәрф едиб һагт алмаға кәлән ермәниләр, јохса торпағын әсл саһиби, әкинчиликдә хүсуси тәчрүбәјә, билијә малик олан јерли Азәрбајчан түркләри? Сөзсүз ки, торпағын саһиби, онун саһибкары, сәрмәјәдары олан оғуз түркләри јени јаранмыш дәјерин истеҢсалчылары, ермәниләр исә бу торпаға башга әразиләрдән кәләрәк һагла ишләјәнләр олмушлар. Бу тарихи бир просесдир, јә’гин ки, тарихчиләримиз кәләчәкдә бу просеси тәдгиг едиб чыхардығы тарихи нәтичәләри дүнја ичтимаийјәтинә чатдыра биләчәкләр. Биз игтисади сәһәдә тәдгигат апардығымыз үчүн әлдә етдијимиз нәтичәни үч дөвр үзрә мұјәјән едиб охучулара чатдырмағы мөгсәдәујун һесап едирик. Бу мұнасибәтлә инди “Ермәнистан”

адланан Азәрбајчан әразисиндә истеҢсал олунмуш мәһсулу үч тарихи дөврә ајырыб өјрәнмәли олдуғ. Бу дөвләр ашағыдакылардыр:

- 1500-чү илдән 1800-чү иләдәк олан мүддәт;
- 1801-чи илдән 1900-чү иләдәк олан дөвр;
- 1901-чи илдән 1988-чи иләдәк олан мүддәт.

Узун илләри әһатә едән ики әввәлки мүддәт дәрин тәдгигат апармағы тәләб етдијинә вә тарихи мә’луматлары тошлајыб илк нәтичәләри үмумиләшдирмәк мүмкүн олмадығындан тәгдим едилән әсәрин ајры-ајры бөлмәләриндә һәмин дөвләрә һиссә-һиссә тохунулмуш вә лазыми шәрһ верилмишдир. Сонунчу 1901-чи илдән ХХІ әсрин әввәлләринәдәк олан дөвр исә дәгиг тәһлилә чәлб едилмишдир.

Һазырда “Ермәнистан” адланан республика демәк олар ки, 1920-чи илдән формалашмышдыр. Белә ки, кечмиш ССРИ Октјабр ингилабынын гәләбәсиндән сонра өлкәдә әрази бөлкүсү үзрә мұтгәфиг республикалары јарадаркән Азәрбајчан әразисинин бир һиссәсини Зәнкәзур вә Көјчә маһалыны ермәниләрә бәхшиш етмәклә Ермәнистан Республикасыны тәшкил етмишдир. Мәсәләјә бу бахымдан әсәрдә 1920-чи вә 1940-чы илдән сонрақы мүддәт үзрә дәрин игтисади тәдгигат апарылмыш, бу әразидә баш верән игтисади диверсија, онун нәтичәләри әсаслы сурәтдә ачылмыш, мөвчуд һагсызлыг вә әдаләтсизликләр әтрафлы шәрһ едилмишдир. Мәгсәд Зәнкәзур - Көјчә маһалы вә бу әразидә истеҢсалын “Ермәнистан” Республикасынын инкинафына тә’сир даирәсини ачыгламагла һагсызлығын һәдсиз, һүдудсуз олдуғуну кәстәрмәкдән ибарәт олмушдур.

Мәгсәдә чатмағ үчүн мұәллифләр илк мә’луматлар әсасында Зәнкәзур маһалы үзрә Гаракилсә, Корус, Кафан, Мәһри, Базарчәј рајонларынын, Көјчә маһалында исә Аґабаба, Басаркечәр, Веди, Шәмшәд рајонларынын материалларыны әтрафлы өјрәнмишләр. Јери кәлмишкән

Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү

гејд етмәлијик ки, Әзиз Әләкбәрлинин “Гәдим түрк оғуз жүрду” адлы әсәриндә вердији Зәнкәзур вә Көјчә маһалынын хәритәләриндәки адлар даһа дәғигдир. Чүнки мүәллиф һәмин адлары тарихи мәнбәләрдән дәғиг вә сәлис мүәјјән едә билмишдир. Лакин биз бу адлары ахтарышларымыза кәтирә билмәдик. Бунун башлыча сәбәби ондан ирәли кәлир ки, бу адлара “Ермәнистан” Республикасы Назирләр Совети нәздиндә Баш Статистика Идарәсинин илләр үзрә дәрч етдији күллијјатларда раст кәлмәдик вә күллијјатларда верилмиш адлардан истифадә етмәли олдуг. Әкәр биз күллијјатларда верилән адлары дәјиширсәк, о заман бир гәдәр алашылмазлыға јол вермиш оларыг. Анчаг там мäs’улијјәтлә гејд едирик ки, ермәниләр вә ермәнипәрәстләр бизим бу әсәри охудугла көрсүнләр ки, биз әдаләти ачыглајаркән һеч бир сахтакарлыға јол вермәмиш, ермәни мәнбәләриндән һеч бир дәјишиклик апармадан мә’луматлардан истифадә етмишик. Ад дәјишликлијиндә вә рәгәмләрдә нәзәрә чарпан гүсурлар вардырса, бу, мәнбәләрдәки нагисликдир.

Нәһажәт, тәдгигатымызда баш вермиш әдаләтсизлији вә һагсызлығы, ермәни һүчумларынын Азәрбајчан игтисадијјатына вурдуғу зәрәлләри ики истигамәтдә тәснифләшдириб шәрһ етмишик. Бу истигамәтләрдән биринчисини ермәни һүчумлары, програмы, диверсиялары нәтичәсиндә Азәрбајчан Республикасынын игтисадијјатына дәјән зәрәлләр, икинчисини исә Азәрбајчан торпағларыны зәбт етмәклә онун тәсәррүфат комплексинә вурулмуш зәрәлләр тәшкил едир. Һәр ики истигамәтдә дәјән зәрәлләр натура илә мүәјјән едилмишдир. Азәрбајчана дәјән зәрәрин әсасыны онун әрази бүтөвлүјүнүн заман-заман, һиссә-һиссә парчаланмасы тәшкил етмишдир. Әрази бүтөвлүјү күчлү амил олуб, мөһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси вә инкишафыны тә’мин едир. Бу парчаланма торпағларын бир һиссәсинин ермәниләрә верилмәсиндән башлајыр. Хүсуси илә Меғри рајонунун

Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү Ү*Ү

ермәниләрә верилмәси Нахчыван әразисинин блокадаја алыныб онун тәсәррүфат комплексинин позулмасына чидди тә’сир етмишдир. Дикәр тәрәфдән, ермәни лоббисинин, ермәни милләтчиләринин тәләби әсасында Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтинин јарадылмасы вә бурада тәхрибатчыларын дирчәлмәси илә әлағәдар Азәрбајчанын тәсәррүфат системи илә бу әразинин тәсәррүфат системи арасында әлағәләрин мәнфи истигамәтдә кәскинләшмәсинә сәбәб олмушдур. Кәстәрилән әрази мүнәсибәт позғунлуғлары Азәрбајчанын инкишафына, онун игтисадијјатына чидди зәрәр вурмушдур. Игтисадијјатда мүһүм саһәләрдән бирини нәглијјат тәшкил едир. Онун тәркибиндә дәмирјолу хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Меғри әразисинин Ермәнистан әразисинә бирләшдирилмәси бу саһәнин инкишафына, оғуг жүкдашыма әмсалына һәмишә мә’нәви тә’сир кәстәрмишдир. Тәкчә буну кәстәрмәк кифәјәтдир ки, ССРИ әразисиндән Шәрг өлкәләринә көндәрилән жүкләрин тәғрибән 80-85 %-и Азәрбајчандан дәмир јолу васитәсилә Чулфа стансијасындан кечирилирди. Дәмир јолу һәрәкәт гатарларынын истифадә едилмәси кәстәричиләриндән бирини ајры-ајры јол һиссәләри үзрә техники сүр’әт тәшкил едир. Бу истигамәтдә Меғри әразисиндә нәглијјат һәрәкәтинә чидди манеәчилик кәстәрилдијиндән бу кәстәричинин артым сүр’әти ардычыл олараг ашағы дүшмүшдүр. Тәғриби һесабламалар апармагла мүәјјән едилмишдир ки, дәмир јолунун бу һиссәсиндә техники сүр’әт 1980-чы илдән 1990-чы иләдәк 32,8 %, жүк һәрәкәтиндә локомотивин орта сутка һесабы илә јолкәтмә әмсалы 40,5, жүк гәбулетмә вә јоласалма әмсалы 29,9 % азалмышдыр. Бу саһәдә ермәниләрин вурдуғу зәрбә өз әксини 1990-1996-чы илләрдә кәстәрмишдир. Үмумиликдә дәмирјол нәглијјаты илә жүк дашынмасы 23,5 дәфә азалмышдыр.

Бакы-Чулфа истигамәтиндә исә јол ермәниләр тәрәфиндән кәсилдијиндән бир вагон да кечмәмиш вә

Нахчыван Мухтар Республикасы да блокадада галмышдыр. Һазырда Нахчыванла Бақы арасында дәмиржол әләгәси кәсилмишдир.

Ермәниләрин һүчүм програмларынын вурдуғу икинчи зәрәр өзүнү Азербайжан әһалисинин социал һәјат тәрзиндә көстәрмишдир. Бу зәрәрин миғјасыны мүәјжән етмәк чәтиндир. Лакин буну көстәрмәк кифәјәтдир ки, әразидә јашајан мүсәлман әһалисини горхутмагла, суи-гәсдләр етмәклә вә башга чинајәткар тәдбирләри һәјата кечирмәклә онларын сајча азалмасы һәјата кечирилмишдир. Ермәнистан әразисиндән көчүрүлмүш азербайжанлы әһалинин өз вәсаити һесабына тикилмиш евләринин саһәси 1921-чи илдән 1984-чү иләдәк Ермәнистан Статистика Идарәси тәрәфиндән 1985-чи илдә бураһымыш статистикаааа күллијјатында 16069000 м² олмушдур. Нәзәрдә тусаг ки, бу тикинтинин әсас һиссәси кәнд әһалисинин пајына дүшүр, онда 1985-чи илдә Ермәнистанда әһалинин сајы 3316,6 мин, онун тәркибиндә шәһәр әһалиси 2197,8 мин, кәнд әһалиси исә 1069,1 мин олмушдур. Кәтирилән рәгәми орта кәмијјәт гәбул етсәк, о заман әһалинин һәр нәфәринә дүшән вә шәхси мәнзил фонду 15,03 м² олачагдыр. Беләликлә, тәғрибән депортасија олунмуш 190000 әһалинин (1985-чи иләдәк) пајына дүшән саһә (190000 х 15,3) = 285570 м² тәшкил едәчәкдир. Дүнја стандартларына ујғун тикилмиш шәхси евләрин дәјәри 3-4 улдузлу тикинти фонду дәјәрилә гијмәтләндириләрсә, о заман көчүрүлмүш әһалијә Ермәнистан әразисиндә галан 285570 м²-лик евләрин дәјәри өдәнилмәлидир.

887570 м² коммунал тә'минатына чәкилмиш хәрчләр, канализасија, ишыг, су вә саир хидмәт саһәләри дә нәзәрә алынарса, о заман бу истигамәтдә дәјән зәрәр дә Ермәнистандан көчкүн вә гачгынлара өдәнилмәлидир.

Нәһәјәт, јайлагдан истифадә һесабына Азербайжанын игтисадијјатына һејвандарлыг саһәсиндә дәјән зәрәр ашағыдакы натура һәчминдә олмушдур:

1. Мал-гара әт истеһсалынын азалмасы һесабына 275234300 кг;

2. Сүд истеһсалынын азалмасы һесабына 35643828 кг;

3. Ирибујнузлу мал-гарадан итирилмиш бала һесабына 172021143 кг;

4. Гојунчулудга әт истеһсалынын азалмасы һесабына 59227087 кг;

5. Орта һесабла итирилмиш јун һесабына 4671687 кг.

Инди Ермәнистан адланан әразидән мәчбури көчүрүлән әһали дә һејванларын гишлаглара апарылмасынын гадаған олунмасы һесабына хејли зәрәр чәкмишдир. Тәғриби һесабламалардан ајдын олмушдур ки, кәнд тәсәррүфатынын әсас саһәләриндән олан һејвандарлыг үзрә чәки иткиси ашағыдакы миғдарда олмушдур;

1. Әт истеһсалынын азалмасы һесабына 9950886 тон;

2. Сүд истеһсалынын азалмасы һесабына 36686876 тон;

3. Јун истеһсалынын азалмасы һесабына 4674480 тон.

Көстәрилән үч нөв мәһсул үзрә дәјән зәрәр ермәниләрин тәсәррүфат тәхрибаты нәтичәсиндә баш вермишдир. Букунла јанашы, јерли әһалијә депортасија олундугда ев гушларыны сата билмәјиб мәчбуријјәт гаршысында көһнә јурдларында гојуб кәлдикләринә көрә ашағыда көстәрилән миғдарда зәрәр дәјмишдир:

1. Әразидә галан фәрди мал-гаранын үмуми сајы 298 мин баш;

2. О чүмлөдән: инәкләрин сајы 143 мин баш;

3. Гојун-кечиләрин фәрди сајы бирликдә 2909,0 мин баш;

4. Тојуг вә гушларын сајы бирликдә 38100 мин баш.

Дәјән зәрәрин һәдди көстәриләнләрлә мәһдудлашмыр. Мүасир әсрин ев гурулушуну әсас көтүрсәк, депортасија олунмуш әһали, имкан верилмәдијиндән, ев меbellәрини, узун өмрә малик дикәр әшјаларыны, һәтта миник машынларыны вә с. әшјалары белә гојуб чыхмышлар. Ермәниләрин бу тамаһкар вә мөкрли програмындан азербайжанлылара күлли миғдарда зәрәр дәјмишдир.

III ФӘСИЛ

ТОРПАГДАН ПАЛ ОЛМАЗ. МҮГӘДДЭС ЗӘНКӘЗУР ВӘ КӨЈЧӘ МАҲАЛЫНДА БИТКИЧИЛИК МӘҤСУЛЛАРЫ ИСТЕҤСАЛЫ

1. ТОРПАГДАН ПАЛ ОЛМАЗ. КӘНД ТӘСӘРРУФАТЫНЫН ИНКИШАФЫНДА ЗӘНКӘЗУР ВӘ КӨЈЧӘ МАҲАЛЫНЫН МӨВГЕЛИ

Ермәнистан Республикасынын әразисинин әсас һиссәсинин релјефчә дәниз сәвијјәсиндән јүксәк олмасы (ән бөјүк јүксәклик 4095 м., ән азы исә 390 м.) бурада кәнд тәсәрруфатынын инкишафы үчүн мүрәккәб сәчијјә дашыјыр. Бу бахымдан да Азәрбајчан Республикасы әразисинә дахил олан Зәнкәзур вә еләчә дә Көјчә маһалынын (9350 км²-ә малик саһәсинин) Ермәнистана верилмәси онлар үчүн әл-веришли шәраит јаратмыш, Азәрбајчанда исә бу, кәнд тәсәрруфатынын инкишафына ән ағыр зәрбә вурмушдур. Бу барәдә јери кәлдикчә башга бөлмәләрдә әтрафлы мә’лумат вериләчәкдир. Лакин бунунла белә һәммин мәсәләни дәриндән дәрк етмәк үчүн бә’зи мәсәләләри бир гәдәр ачыг шәрһ етмәк мөгсәдәүјгун оларды.

Һәр шејдән әввәл, гејд етмәк лазымдыр ки, торпаг мүгәддәсдир, ону һеч бир заман, һеч бир шәраитдә башга сына вермәк олмаз. Бу, онунла әлагәдардыр ки, инсан истәр күчлү, истәрсә дә күчсүз олсун о торпаг үзәриндә дајаныр, гәрар тутур вә өз мөгсәдәүјгун фәалијјәтини һәјатә кечирир. Бу бахымдан да истәр ајры-ајры фәрдләр, истәрсә дә дөвләт гурумун олсун, о, ганы баһасына баша кәлсә дә торпагыны горујуб сахламалыдыр вә сахлајыр.

Бу чәһәтдән 1921-чи илдә Азәрбајчан торпагларынын Ермәнистан Республикасына верилмәси әдаләтсиз бир

һадисәдир, чүнки һәммин торпаг үзәриндә мәскән салан ермәни гулдурлары, ермәни милләтчиләри, онларын муздулу башкәсәнләри, үмумијјәтлә ермәни лоббиси Азәрбајчан әразисинә гаршы е’лан едилмәмиш ишғалчылыг муһарибәси апармыш вә инди дә апарыр. Башга формада бу мәсәләни ачыг шәрһ етмиш олсаг, тарих боју Азәрбајчанын ана торпагы олан Базарчәј (1975-чи илдә Әзизбәјов рајону адланмыш, 1992-чи илдә она нә ад верибләрсә билмирик), бу рајонун әразисиндән Нахчыван Республикасынын Шәрур әјаләти, Корус рајонундан Губадлы вә Лачын рајонлары, Гафан рајонундан Зәнкилан вә Губадлы рајонлары, Меғри рајонундан Зәнкилан, Ордубад рајонлары, Гара Килсә (индики Сисјан) рајонундан Шаһбуз вә башга рајонлар мүасир силаһлар васитәсилә атәшә тутулур, јашајыш гәсәбәләри дагыдылыр, әһалиси гырылыр, кәндләр јандырылыр, әмлак талан едилир. Үмуми формада дедикләримизи дегигләшдирсәк, ермәни гулдурлары Азәрбајчан әразисиндә онун әһалисинә әсил мә’нада гәсд едир.

Ермәниләр зәбт етдији торпагдан демәк олар ки, әсаслы сурәтдә бәһрәләнир, кәлир әлдә едир, јашајыш имканыны артырыр. Рус империясынын вә дағылмыш олан Советләр бирлијинин Зәнкәзур вә Көјчә маһалы әразисиндән Ермәнистана вердији әрази һәммин республикада мөвчуд әкин саһәсинин 1/4 һиссәсини, јахуд 25,9 %-ини, дәнли биткиләр әкини саһәсинин 22,15 %-и, техника биткиләр саһәсинин 24,0 %-и, картоф, мејвә-тәрәвәз әкин саһәләринин 15,3 %-и, нәһәјәт јем биткиләри вә чохиллик бичәнәк саһәләринин 26,6 %-и тәшкил едир.

Бир сөзлә, Ермәнистанда әкин үчүн јарарлы торпаг саһәсинин 411,1 мин һектарынын 106,2 мин һектары Зәнкәзур вә Көјчә маһалы, јә’ни Азәрбајчана мөхсус торпаг саһәси һесабына әлдә едилмишдир. Марағлы чәһәт бундан ибарәтдир ки, һәммин 106,2 мин һектар саһә

башга сәһәләрдән даһа чох мәһсул верир, ермәни милләтчиләрини даһа да ширникләндирир вә Азәрбајҗан торпағларыны гәсб етмәк үчүн јени марағ ојадыр. Дедикләримиз әсаслы олсун дејә һәмин торпағ сәһәсиндән әлдә едилән кәлири бир гәдәр ачыгламағы мөгсәдәүјгун һесаб едирик. Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, Ермәнистана аид статистика күллијатында сон илләрин мә'луматлары рајонлар үзрә верилмәдијиндән һәмин рајонлар үзрә Азәрбајҗан торпағларындан әлдә едилән мәһсуллары мигдарыны дәгиг мүәјјән етмәк олмур. Лакин буна бахмајарағ Ермәнистан, һәм дә кечмиш Советләр бирлијинин статистика күллијатларынын көмәји илә биз бу мәсәләни һәлл едә билдик. Әкәр һесабламаларымызда 100-дә, 1000-дә бир хәта оларса, әввәлчәдән охучулардан үзр истәјирик.

1975-чи илдә Ермәнистан ССР-ин бурахмыш олдуғу статистика күллијатынын дәгиг мә'луматларына әсасән Ермәнистанда истәһсал олунмуш биткичилик мәһсулларындан әлдә едилән тахыл биткиләринин 654574 сентнери (24,2 %), гәнд чуғундурунун 29438 (25,3 %), картоф мәһсулунун 198108 сентнери (19,5 %), тәрәвәз мәһсулларынын 377675 сентнери (13,0 %), мејвә мәһсулларынын 65774 сентнери (10,5 %), үзүм мәһсулунун 278130 сентнери (24,7 %) Зәнкәзур вә Көјчә рајонларында мөвчуд олан јарарлы торпағ сәһәләринин пайына дүшүр. Јухарыда верилмиш мә'лум сәнәдләрә мүвафиг оларағ Азәрбајҗанын 9350 км²-лик сәһәси Ермәнистана верилмишдир. Лакин Азәрбајҗан торпағларынын чох һиссәси Ирәван шәһәри дә дахил олмагла рус империјасынын көмәји илә Ермәнистана верилмишдир. һазырда әлимиздә тарихи сәнәдләр олмадығындан бу мәсәләјә тохунмағ истәмирик, сонрақы ахтарышларымызда бу тарихи фактлары ачыб бүтүн дүнјада јашајан 45 милјондан чох азәрбајҗанлыја бәјан етмәјә чалышачағыг. Әкәр бу бизә мүәссәр олмаса да өз һәмкарларымыза, иғтисадчыларымыза үз

тутуб бу мәсәләни һәгиги сәнәдләр әсасында объектив вә дәриндән өјрәниб дүнја иғтимаијјәтинә чатдырмағы хаһиш вә төвсијә едирик.

Әсәри јаздығымыз дөврдә 1913-1921-1939-чу илләрә аид әсаслы сәнәдләрин бир һиссәси олмадығы үчүн биз 1940-чы илдән 1985-чи иләдәк олан дөврү әһатә едән мә'луматлар әсасында Зәнкәзур вә Көјчә маһалында истәһсал олунан кәнд тәсәррүфаты мәһсулларыны натура вә дәјәр кәстәричиләри васитәсилә ачыгламағ истәјирик.

3-чү чәдвәл

ТӘСӘРРҮФАТЫН БҮТҮН КАТЕГОРИЈАЛАРЫ ҮЗРӘ ЕРМӘНИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ӘКИН САҲӘСИ (1973-чү илдә), ҺЕКТАРЛА

Әкин сәһәсинин чөми (һектарла)		О чүмлөдән (һектарла)			
		д ө н л и биткиләр	техники биткиләр	картоф вә мејвә-тәрәвәз биткиләри	јем биткиләри, чох иллик бичөнәкләрдә дахил олмагла
Республика үзрә Чөми:	411193	173821	13317	39823	184232
О чүмлөдән Зәнкәзур вә Көјчә маһалы үзрә	106125	47817	3117	6080	49111
Ермәнистан Республикасы тәркибиндә Зәнкәзур вә Көјчә маһалынын хусуси чөкиси, фәизлә	25,9	28,5	24,0	15,3	26,6

2. 1940-1985-чи илләрдә ЗӘНКӘЗУР ВӘ КӨЈЧӘ МАҲАЛЫНДА БИТКИЧИЛИК МӘҲСУЛЛАРЫ ИСТЕҲСАЛЫ

Көстәрилән әразижә дахил олан районларда истеһсал олунмуш биткичилик мәһсулларынын мигдарыны мүүжән етмәк мүрәккәб бир просесдир. Бу мүрәккәблик аҗры-аҗры районларда әкин саһәләринин гурулушча фәрғли олмасындан, еләчә дә һәмин саһәләрдә әкилмиш биткичилик мәһсулларынын нөв мүхтәлифлијиндән ирәли кәлир. Бундан әлавә, әкилмиш саһәләрин суварылан вә суварылмајан, мәһсулдар тохум нөвләринә аид олуб-олмама-сындан (пәјызлыг вә јазлыг буғда, арпа, дары, нохуд вә с. бөлүмәсиндән) асылы олараг дәгигликлә мәһсул топланышынын мигдарыны мүүжән етмәк мүмкүн олмур. Бу, бир дә онула әлагәдардыр ки, статистика күллијатларында мә’луматлар аналитик дејил, синтетик верилир.

Мәһз буна көрә дә әразидә истеһсал олунмуш мәһсулларын синтетик көстәричиләр үзрә мүүжән едилмәсини мәгсәдәүјгүн һесаб етдик. Әлбәттә белә һесабламаларда хәтаја јол верилсә дә, бунула белә үмуми анлајыш мүүжәнлији јараныр, лазыми мә’луматларын әлдә едилмәси мүмкүн олур.

Мәсәләјә бу бахымдан биткичилик мәһсуллары истеһсалынын динамикасы үзрә тахылчылыг битки нөвләри үзрә дејил, тахыл мәһсуллары кими мүүжән едилмишдир.

Бир гәдәр рәгәмләрин әлдә олунмасы мәнбәләрини көстәрмәк мәгсәди илә гејд етмәк лазымдыр ки, районлар үзрә биткичилик әкин саһәләри 1983-1984-чү илләрин статистика күллијатында верилмишдир. Сонраки илләрдә мә’луматлар аҗры-аҗры районлар үзрә дејил, Ермәнистан Республикасы әразиси үзрә верилмишдир. Мөвчуд мә’луматлар үзрә Ермәнистан ССР-дә суварылан

торпагларын мигдары 1940-чы илдә 180,0; 1960-чы илдә 242,1; 1965-чи илдә 253,3; 1970-чи илдә 265,9; 1980-чи илдә 291,1; 1984-чү илдә 307,3; 1989-чу илдә исә 303 мин гектар олмушдур. Мәсәлә бурасындадыр ки, мөвчуд суварылан саһәләрдән Зәнкәзур вә Көјчә маһалынын пәјына дүшән һиссәни дә мүүжән етмәк мүмкүн дејил. Лакин Ермәнистан ССР-дә суварылан торпаг саһәсинин үмуми әкин саһәси тәркибиндәки хүсуци чәки әмсалыны Зәнкәзур вә Көјчә маһалы районларынын әразисинә тәтбиғ етсәк, гејд олунан 9 районда мөвчуд әкин саһәсиндән, 1989-чу илин мә’луматы илә, тәғрибән 73,8 мин гектары суварылан саһәни тәшкил едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Ермәнистанын башга әразиләринә нисбәтән ашағы һүндүрлүкдә јерләшән Зәнкәзур вә Көјчә маһалынын пәјына дүшән суварылан саһә даһа артыг ола биләр. Зәнкәзур вә Көјчә гәзасында јерләшән саһәләрдә јазлыг, пәјызлыг биткиләрин әкилмәси үчүн әлверипли шәраит олдуғундан бурада дәнли биткиләрлә јанашы, техники биткиләрдән гәнд чугундуру, түтүн, картоф, мејвә, тәрәвез вә јем биткиләри дә әкилир. Бир сөзлә, ермәниләрин әвәзсиз гәсб етдикләри бу әразидә кәнд тәсәррүфатынын инкишаф етдирилмәси үчүн кениш имканлар вардыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, торпаглардан алынан мәһсулдарлығы онун саһиби олан халг өз әмәји сәјәсиндә артыра биләр. Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, һәлә 1930-чу илдән бурада јашајан азәрбајчанлыларынын сыхышдырылыб, күчлә бу әразидән чыхарылмасы һәмин әразидә кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истеһсалынын ашағы дүшмәсинә әһәмијјәтли дәрәчәдә тә’сир етмишдир.

Кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә јүксәк тәчрүбәјә малик олан азәрбајчанлы әһалинин бу әразидән узаглашдырылмасы вә говулмасы тәсәррүфатын бүтүн категоријалары үзрә мәһсулдарлығын, еләчә дә әмәк мәһсулдарлығынын ашағы дүшмәсинә чидди тә’сир көстәрмишдир. Әкәр 1965-чи ил база или гәбул едиләрсә, кәнд тәсәррүфаты

мәһсуллары истехсалынын артым сүр'әти (тәсәррүфатын бүтүн категориалары үзрә) 120 %-дән 1966-чы илдә 92 %-ә, 1968-чи илдә 94 %-ә, 1972-чи илдә 82 %-ә, даһа сонракы илләрдә 1980-чы илдәки 137 %-дән 1981-чи илдә 115 %-ә, 1982-чи илдә 110 %-ә, 1983-чү илдә 105 %-ә, 1986-чы илдә 117 %-ә, 1985-чи илдә исә 101 %-ә еһмишдир. Кәтирилән рәгәмләр 1967-чи илдә Бөжүк Октябр Сосиалист Ингилабынын 50 иллижинә һәср олунмуш күллијјатдан, еләчә дә 1984-чү илин статистика мә'луматлары күллијјатындан кәтүрүлмүшдүр (Бах: I китаб, сәһ.125; II китаб, сәһ.116). Мә'лум олдуғу кими, 1985-чи илдән Ермәнистан әразисиндән башга милләтләрин, хүсусилә 353,9 мин нәфәр азәрбајчанлынын, тәгрибән 89 мин нәфәр русун, 37 мин нәфәр күрдүн, 11,2 мин нәфәр украјналынын, 75 мин нәфәр ассиријалынын, 240 мин нәфәрәдәк дикәр милләтин Ермәнистан әразисиндән чыхарылмасы һәмин илдән башлајараг һәинки кәнд тәсәррүфатынын, демәк олар ки, бүтүн халг тәсәррүфаты системинин позулмасына сәбәб олур.

ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына аид 1990-чы илдә дәрч едилмиш статистика күллијјатында верилмиш мә'луматларда Ермәнистанда кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын ашағы дүшмәси бир даһа ајдын олур. Һәмин күллијјатда верилмиш мә'луматлара әсасән тахыл мәһсуллары 1985-чи илдәки 25,6 сентнердән 1989-чу илдә 13,7 сентнерә; картоф мәһсулу 1985-чи илдәки 153 сентнердән 1989-чу илдә 98 сентнерә; тәрәвәз мәһсуллары 1985-чи илдәки 339 сентнердән 1989-чу илдә 259 сентнерә; үзүм мәһсулу 95,8 сентнердән 44,6 сентнерә дүшмүшдүр. Бир сөзлә, кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә ишләјән јерли әһалинин говулмасы бу республикада мәһсул истехсалынын 50 %-дән чох азалмасына сәбәб олмушдур.

Хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, дүнја дөвләтләри сәвијјәсиндә белә бир фикир јаранмышдыр ки, ермәни халгы ишкүзар милләтләр чәркәсиндәдир. Лакин тәәссүфлә

демәлијик ки, сосиал мә'луматларын дәриндән өјрәнилмәси кәстәрир ки, бу әразидә кәнд тәсәррүфаты јалһыз вә јалһыз орада јашајан азәрбајчанлы вә русларын, украјналыларын, күрдләрин, ассиријалыларын вә башга милләтләрин фәалијјәти нәтичәсидир. Әдаләтлә гејд едилмәлидир ки, ермәни фамилијасы дашыјан һәр бир шәхс сәнәткарлыға, јә'ни дүлкәрлијә, коммерсантлыға вә с. даһа чох мејл кәстәрир.

Әһалинин милли тәркибиндә тәгрибән 1985-чи иләдәк 0,5 милјондан бир гәдәр артыг әһали кәнд тәсәррүфаты ишләринин јеринә јетирилмәсиндә күчлү потенциал олмагла тәсәррүфатын бүтүн категориалары үзрә бу саһәнин ишинин 80-85 %-ини јеринә јетирирди. Белә бир вәзијјәтдә кәнд тәсәррүфаты үчүн ән әлверилиш мүнбит торпаглара малик олан әкин саһәләриндән даһа чох мәһсул истехсал етмәк оларды. Лакин мәгсәдимиз мәһсулдарлығын ашағы олмасында тәгсиркары кәстәрмәк дејил, әсас гәјәмиз өзкә әмәјиндән бәһрәләнәни мүәјјән етмәкдән вә һәмин мәһсулларын дөјәрини Зәнкәзур вә Көјчә маһалында јашајыб, ата-баба јурдунда јаранан фашизм бәласындан јаха гуртарыб Азәрбајчан торпағында сығыначаг тапан гачгылар, һәм дә тарихи көкә әсасән һәмин торпағын саһиби олан Азәрбајчан дөвләтинә гәјтармағы тәләб етмәји индики вә кәләчәк нәслә төвсијә етмәкдир.

Ермәнистан Назирләр Совети нәзиндә Баш Статистика Идарәсинин статистика күллијјаты үзрә ајры-ајры илләрдә Азәрбајчан торпағы олан Зәнкәзур вә Көјчә маһалына дахил олан 4 рајонда ашағыдакы мигдарда тахыл мәһсулу истехсал олунмушдур (4-чү чөдвәл).

Чөдвәл рәгәмләриндән ајдын көрүнүр ки, Зәнкәзур вә Көјчә әразисиндән 1920-чи илдән 1989-чу иләдәк, тахыл мәһсуллары истехсалынын артырылмасына мане олан мүһүм амилләрин тә'сиринә бахмајараг, Азәрбајчана мөхсус торпаг саһәсиндән 35304742 сентнер вә јахуд 3530474 тон

4-чү чөдвөл

Зөнкөзүр гэзасы вә Көјчә маһалы әразисиндә 1920-1989-чу илләрдә истехсал олунмуш тахыл мөһсуллары (тәсәррүфатын бүтүн категоријалары үзрә, сентнерлә).

ИЛЛӘР	I гектардан илләр үзрә орта мөһсулларлыг (сентнерлә)	Илләр үзрә истехсал олунмуш тахыл мөһсуллары (сентнерлә)
1921-1930-чу илләрдә	9,4	2,247,399
1931-1940-чы илләрдә	10,0	2,390,085
1941-1945-чи илләрдә	6,6	1,577,961
1946-1950-чи илләрдә	8,8	2,103,948
1951-1955-чи илләрдә	9,0	2,151,765
1956-1960-чы илләрдә	10,0	2,390,850
1961-1965-чи илләрдә	10,7	2,558,709
1966-1970-чи илләрдә	12,5	2,940,745
1971-1989-чу илләрдә	-	16,943,780
1921-дән 1989-чу ил-дәк чөми:		35,304,742

тахыл тошланыб дәвләтә сатылмыш, мүәјјән һиссәси исә истехсал вә истехлак тә'јинатына сәрф едилмишдир. Тошланмыш мөһсулун ермәни дәвләти тәрәфиндән нә мөгсәдлә истифадә етдији бизи марагландырмыр. Бу бахымдан биз гејд едилән дөврләрдә тошланан тахылы дәвләт алыш гијмәти илә гијмәтләндирәрәк ону дәјәр ифадәсинә кәтир-мәји мөгсәдјөнлү һесаб етдик. Һәр бир мүтәхәссис бу дәјәри дүңја дәвләтләриндә мөвчуд гијмәтләрә вурмагла ону

мүхтәлиф дәвләтләрин валјутасы јахуд бејнәлхалг гијмәт-ләрә мувафиг дүңја базары гијмәтинә чагдыра биләр. (1971-1989-чу илләрә аид кениш мә'лумат алмаг үчүн китабын сонундакы әләвәјә бах).

Зөнкөзүр вә Көјчә әразисинә дахил олан рајонлар кәнд тәсәррүфатына јарарлы торпаг саһәләриндә техни-ки биткиләр истехсалы үчүн әлверишли шәраитә малик-дир. Бу әразидә шәкәр чуғундуру, түтүн әкилмәси тари-хән әлверишли олмуш вә әкин саһәләриндән хејли мөһ-сул әлдә едилмишдир. Мөһз буну нәзәрә алараг бу әра-зијә дахил олан 9 рајон кәнд тәсәррүфаты үчүн јарарлы торпаг саһәсинин хејли һиссәсини техники биткиләр әкининә ајырмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, јаранан гејри-милли мүнәси-бәт бу әразидә техники биткиләр истехсалына да мүәјјән мө'нада мәнфи тә'сир кәстәрмишдир. Буну 1921-чи ил-дән 1989-чу иләдәк олан мө'луматларын тәһлили бир да-һа тәсдиг едир. Һәр шејдән әввәл, бу онула изаһ едилир ки, гејд едилән әразидә јашајанлар азәрбајчанлылар ол-дуғундан әразидә тәсәррүфат фәалијјәтини зәифләтмәк мөгсәдилә милли әгидәли вә дашнак идејасыны тәблиг едән рәһбәр органларын сә'ји бурада јашајанларын тә-сәррүфатчы олмасына дејил, онларын јаранмыш шәраит-дән безиб бу әразиләрдән кәчмәсинә јөнәлдилмишдир. Мө'лумдур ки, истехсал үчүн 3 шәрт зәруридир. Бунлар-дан биринчисини әмәк, икинчисини әмәк чисимләри, үчүнчүсүнү исә истехсал аләтләри вә истехсал техника-сы тәшкил едир. Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, би-ринчи амилә ермәниләрин мәнфи мүнәсибәти нәинки техники биткиләрин, ејни заманда бүтүн тәсәррүфат фәалијјәтинин зәифләмәсинә тә'сир кәстәрмишдир. Бундан әләвә, һәмин рајонларын дөвријә вәсаитләри, кәнд тәсәррүфаты техникасы һәмишә ашағы сәвијјәдә олмуш, идарәетмә органлары да буна шәраит јаратмыш-дыр. Бу фәрзијјә дејил, бир һәгигәтдир. Белә ки, бу Ер-мәнистан ССР-дә халг тәсәррүфатына аид нәшр олунмуш

күллийатын бүтүн бөлмөлөрүндө өз өксини тапыр. Буну төсөррүфат сакөлөри үзрө рөһбөр органларда ишлөтөжөнлөрүн милли төркибиндөн, ихтисаслы кадрларын һазырланмасы динамикасындан, елми конфрансларын, елмлөр һамизөди вө докторларынын төркибиндөн вө с. ајдын көрмөк олар.

Даһа дөринө кечсөк, Ермөнистан өразисиндө али мөктөблөрүн гурулушунда милли руһ үстүн олдуғундан ермөни олмајан көнчлөрүн бурада төһсил алмасы лазыми сөвијјөдө дејилди. Ермөни милләтчилөри өввөлчөдөн дүшүнүлмүш төдбирлөр планы илө башга милләтдөн олан чаванларын башга республикаларда төһсил алмасына даһа чох сө'ј көстөрирдилөр. Чүнки белө олдуғда башга республикада төһсил аланлар башга мүһитө алышдығындан, чаван кадрларын ахычылығы үчүн шөраит јаранарды. Мөһз бу идејанын һөјата кечирилмөсинин нөтичөси олараг, Зөнкөзур вө Көјчө маһалындан Азөрбәјчанын али мөктөблөрүндө төһсил аланларын (орта мөктөб мүөллимлөри һазырлајан али мөктөб төлөбөлөрүнүн бир һиссөси мүстөсна олмаг шөрти илө) өксөр һиссөси Азөрбәјчанда галмыш, белөликлө, дө Зөнкөзур вө Көјчө өразисиндө интеллектуал төркиб зөифлөмишдир.

Буну көстөрмөк кифәјөтдир ки, 1958-чи илдө колхозларда ишлөјөн 800 колхоз сөдриндөн 5 нөфөри, 1960-чы илдө 772 нөфөрдөн 9 нөфөри, 1975-чи илдө 374 нөфөрдөн 256 нөфөри али төһсилли олмушдур. Сонракы лөврлөрдө һөјли мүсбөт дөјишиклик олмушдур. Лакин бу дөјишикликдө азөрбәјчанлыларын төһсил сөвијјөси вө мигдары һаггында мө'лумат верилмөмишдир.

Гејд едилөн мөнфи чөһөтлөрлө јанашы, өразидө һөјли мигдарда мөһсуллар истөһсал олунмушдур. Буну гөнд чуғундуру истөһсалына даир ашағыдакы чөдвөлдөн көрмөк олар (5-чи чөдвөл).

Чөдвөлдөн ајдын олур ки, истөһсал просөсинө өкөј мүһасибөт нөтичөсиндө чөрөкитирәнлөр Азөрбәјчан

Зөнкөзур вө Көјчө өразисиндө 1940-1989-чу иллөрдө истөһсал олунмуш шөкөр чуғундурунун динамикасы

Иллөр	Өкин сәһөси (һектарла)	1 һектардан мөһсулдарлыг (сентнерлө)	Үмуми мөһсул (сентнерлө)
1940-1945	300	108	32400
1946-1950	500	121	60500
1951-1960	500	280	140000
1961-1970	10330	290	2,995700
1971-1975	5138	270	1,387260
1976-1980	4845	359	1,739355
1981	1122	357	400554
1982	1122	380	426360
1983	1153	348	401244
1984	1075	374	402050
1985	1070	308	329560
1986	1050	334	350700
1987	1054	334	347360
1988	1040	347	347000
1989	1000	-	-
1940-1989-чу иллөр үзрө чөми: 9.360.043 сентнер			

торпагларындан һөјли мөһсул көтүрүб бөһрөләнмишлөр. Гејд өтмөк лазымдыр ки, өкөј мүһасибөт статистик күллийатын төртиб олунмасына да өз тө'сирини көстөрмишдир. Белө ки, чөдвөлдө верилмиш рөгөмлөрө һаил олмаг үчүн чидди, чөтин вө дөрин һесабламар апармаг лазым олур. Статистик күллийатларын төртиб олунмасында ССРИ Мөркөзи Статистика Идарөсинин төтбиг өтдији

мәхфилик системи Ермәнистан ССР-дә икили характерә малик иди. Белә ки, бир тәрәфдән Мәркәзи Статистика Идарәсинин мә'луматларынын кизли сахланмасыны, ди-кәр тәрәфдән исә милли хәјәнәти амал сечән Ермәни-стан Статистика Идарәси мә'луматлары мәхфи тәртиб едәрәк ермәниләшдирмишләр. Буна көрә дә Ермәниста-на илһаг едилмиш Азәрбајчан әразисиндән әлдә едилән мәһсулларын мигдарыны мүйјән етмәк чәтин иди. Гејд-ләримиз һеч дә шүбһә доғурмамалыдыр, мүйјән етдији-миз натурал көстәричиләр исә реалдыр. Лакин гејд етмә-лијик ки, һәлә мүйјән олунамаш еһтијатлары ачмагла һәмин рәғәмләри артырмаг мүмкүндүр.

Зәнкәзур вә Көјчә әразисиндән Ермәнистана илһаг едилмиш торпаг саһәләриндә гијмәтли техники битки-ләрдән бирини дә түтүн мәһсулу тәшкил едир. Түтүн мәһсулунун илк е'малы чәкисиндә вердијимиз рәғәмлә-рин өзү дә мә'лумат гытлығы нәтичәсиндә ашағы сөвиј-јәдә мүйјән едилмишдир. Башга сөзлә, чох чәтинликлә тапа билдијимиз һәдд ашағы һәддир. Кәләчәк ахтарыш-ларымыза көмәк мәгсәдилә һәмин әразидә јашајыб, иш-ләјәнләрин рәсми мә'луматларына бөјүк еһтијачымыз вардыр. Әминик ки, китабы охујан һәр бир азәрбајчанлы милли һиссә гапылмадан бу истигамәтдә әдаләтлә, објек-тивликлә мөтбуатда чыхыш етмәк вә мүйәлифләрлә шәх-си әләгә сахламаг јолу илә Азәрбајчан торпагларындан бәһрәләнән ермәни милләтчиләринин әдаләтсизлијини ачыгламаг ишиндә бизә көмәк көстәрәчәкләр.

Инди дә 1940-1989-чу илләрдә Зәнкәзур гөзасында вә Көјчә маһалы торпагларында азәрбајчанлыларын һалал зәһмәтлә истеһсал етдији вә ермәниләр тәрәфиндән мә-нимсәнилән түтүн мәһсулуна аид чәдвәлә нәзәр јетирәк (6-чы чәдвәл).

Чәдвәлин мә'луматларында илләр үзрә бошлулар ста-тистика күллијатында мә'луматларын олмамасы илә әла-гәдардыр. Белә ки, мә'луматларын бир һиссәси Ермәнистана

аид күллијатлардан, бир һиссәси исә ССРИ халг тәсәр-рүфаты күллијатларындан көтүрүлмүшдүр. 1985-чи ил-дән 1989-чу иләдәк Ермәнистанда дәрч олунаг статисти-ка күллијатыны әлдә едә билмәдијимиз үчүн ССРИ-нин 1990-чы илдә чап олунамаш күллијатына бахмалы олдуғ. Тәәссүфләр олсун ки, һәмин күллијатда түтүн мәһсулу истеһсалына аид мә'луматлар верилмәмишдир.

Гејд едилән чәтинликләрә бахмајарағ ашағыдакы чәд-вәлдә истеһсал едилән түтүн мәһсулунун мигдары верилир.

6-чы чәдвәл

Зәнкәзур вә Көјчә әразисиндә 1940-1989-чу илләрдә истеһсал олунамаш түтүн мәһсулунун динамикасы

Илләр	Әкин саһәси (һектарла)	1 һектардан мәһсулдарлығ	Үмуми мәһсул (сентнерлә)
1940-1945	300	6,5	1950
1946-1950	500	7,9	3950
1951-1960	500	12,8	6400
1961-1970	15330	17,4	266742
1971-1975	7600	21,8	165680
1976-1980	7461	24,2	180586
1981	1432	26,6	38091
1982	1432	26,7	38204
1983	1250	26,4	33000
1984	1436	29,6	42506
			ҷеми: 777079

Чәдвәлин рәғәмләриндән ајдын олур ки, түтүн үчүн ај-рылмыш әкин саһәсиндән хејли мәһсул көтүрүлмүшдүр. Күллијатларда түтүн нөвләринә вә онларын гијмәтләринә аид мә'лумат верилмәдијиндән биз бу мәһсуллары дөвләт алыш гијмәтләрилә гијмәтләндирмәјә мәчбуруғ.

**ЗЭНКЭЗҮР - КӨЈЧӨ АРАЗИСИ ҮЗРӨ
1940 - 1989-ЧУ ИЛЛӨРДӨ ИСТЕҢСАЛ ОЛУНМУШ ЖЕМ БИТКИЛЭРИ**

Жем бит- килери группалар үзрө	Өзкин салин- синин ХУСУС Чөйи- си, %- лө	1940-1960-чы иллөрдө орта hesabla			1961-1980-чи илде орта hesabla			1981-1989-чу илде орта hesabla			1940- 1989-чу иллөрдө		
		актин са- лсын (бек- тарла)	Мөһ- дан дирлиг (сент- нерлө)	Урүмч мөһсул (сент- нер- лө)	актин са- лсын (бек- тарла)	1-а- дан мөһсул (сент- нерлө)	Урүмч мөһсул (сент- нерлө)	актин са- лсын (бек- тар- ла)	1-а-дан мөһсул- дирлиг (сент- нерлө)	Урүмч мөһсул (сент- нерлө)			
1. Силос биткилө- ри (гар- гыдалы инсез)	58%	28483х20 569660	72	41015520	58%	28483х20 569660	94	53548040	22%	10804х9 97236	190	18469140	113032700
2. Силос вө жем үчүн гаргыда- лы	8%	3929х20 78580	127	9979650	19%	9331х20 186620	140	26126800	9%	4420х9 39780	250	9945000	46051460
3. Кечөн илдө ажил- миш от вө саман	25%	12278х20 245560	23	5647880	7%	3438х20 68760	33	2269080	42%	20626х9 1856340	28	5197752	13114712
4. Бир- решлө от	9%	4419х20 88380	22	1944360	16%	7857х20 155140	29	449906	27%	13260х9 119340	26	3102840	9546260
Чөмөк:	100%	4911				49111		49111					18175132

3. ЗЭНКЭЗҮР, КӨЈЧӨ МАҢАЛЛАРЫНДА ЖЕМ БИТКИЛЭРИ ИСТЕҢСАЛЫ

Төдгиг етдијимиз өразилөрдө биткичилијин әсас саһө-
лөриндән бирини дә жем истеһсалы тәшкил едир. Гејд ет-
мөк лазымдыр ки, Зәнкәзур вә Көјчө өразисинә дахил
олан, кәнд тәсәррүфаты үчүн јарарлы торпаг саһәсинин
49111 гектары жем мөһсуллары истеһсалы алтында исти-
фадә едилмишдир.

Бу өразидә нәинки жем биткилөриндән силос биткилө-
ри, силос вә жем үчүн гаргыдалы, чохилик от вә саман,
бириллик от саһөләри үчүн әлверишли шөраит вардыр,
бурада һәмчинин јайлаг алп чөмәнликләри дә мөвчуддур
вә бу да жем мөһсулларынын артырылмасы үчүн шөраит
јарадыр. Башга сөзлө, сонунчу әввәлкиләрин тамамлан-
масы, артырылмасы үчүн мүһүм еhtiјат мәнбәјидир. Бу-
ну хүсусилә гејд етмөк лазымдыр ки, жем биткилөринин
бир һиссәси, хүсусилә тәбии жем биткилөри дәгиг һеса-
бата алынмыр. Мөһз буна көрө дә статистика күллијат-
ларында жем биткилөринә аид мө'луматлар мөјјөн
мө'нада тәгриби харатерө маликдир. Лакин бунула белә
Ермәнистан ССР-дә статистика күллијатларынын мө'лу-
матлары әсасында апардығымыз ахтарышын нәтичәси
көстәрир ки, Зәнкәзур вә Көјчө өразисиндә јерләшөн
рајонларын тәсәррүфатлары 1940-1989-чу иллөрдө хејли
жем биткиси истеһсал етмишләр. Буну 7-чи чөдвөлин
мө'луматларындан ајдын көрмөк олар.

Чөдвөл мө'луматларындан ајдын көрүнүр ки, јалныз
силос биткилөри үчүн (гаргыдалысыз) күлли мигдарда,
јә'ни 113 милјон 032 мин 700 сентнер жем мөһсулу ис-
теһсал олунамшдур. Силос вә жем үчүн гаргыдалынын
мигдары 46.051460 сентнер, кечөн илдә әкилмиш чо-
хилик от вә саман исә 13114712 сентнер олмушдур. Бу

эразидэ бириллик от биткисинин артырылмасы үчүн дә әлверишли шәраитдән истифадә едәрәк 9546260 сентнер от истеһсал едилмишдир. Рәгәмләрин реаллығы мөвчуд мәнбәләр әсасында там вә дүзкүн мүәјјән едилмишдир. Лакин рәгәмләри артырмаг үчүн еһтијат мәнбәләри дә мөвчуддур. Белә ки, орта мәһсулдарлығы хејли кәнарлашмаја сәбәб олур. Бунунла белә эразидә дахил олан јем саһәләринин демәк олар ки, минимум һәдди әсас кәтүрүлмүшдүр. Максимум һәдди мүәјјән етмәк үчүн конкрет шәраити, илк мә’луматлары арашдырмаг лазым кәлир. Тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, бу имканы биз әлдә едә билмәдик. Кәләчәк дөврүн тәдигатчылары бу истигамәтдә ахтарыш апарарларса, әминик ки, бу китабда верилмиш мә’луматлар хејли арта биләр.

IV ФӘСИЛ

ЗӘНКӘЗУР - КӨЛЧӘ МАҲАЛЫНДА МЕЈВӘ - ТӘРӘВӘЗ ВӘ ҺЕЈВАНДАРЛЫГ МӘҺСУЛЛАРЫ ИСТЕҺСАЛЫ, ОНУН ИГТИСАДИЈЈАТДА ЈЕРИ

1. ЗӘНКӘЗУР-КӨЛЧӘ МАҲАЛЫНДА МЕЈВӘ-ТӘРӘВӘЗ ИСТЕҺСАЛЫ ВӘ ОНУН ИГТИСАДИЈЈАТДА ЈЕРИ

Зәнкәзур вә Көјчә эразисиндә кәнд тәсәррүфатына јарарлы торпаг саһәләри биткичилик мәһсулларынын башга нөвләри илә јанашы, мејвә-тәрәвәз үчүн дә әлверишли шәраитә маликдир. Бу эразидә истеһсал олунан мәһсуллар јүксәк зүлали маддәләрә малик олмагла ләтафәтли олуб, сатыш вә истеһлак үчүн дөјәрлидир. Эразидә картоф, мүхтәлиф нөвлү тәрәвәз, бағча, јејинти мәһсуллары истеһсал олунур. Бурада мејвә-тәрәвәз вә јејинти мәһсуллары әсасән ики формада өзүнү кәстәрир. Онлардан биринчисини, тәбиәтин бәхш етдији мејвә-тәрәвәзләр, икинчисини исә әмәк сәрфи илә јетишдирилән мејвә-тәрәвәздир. Тәбиәтин бәхш етдији мејвәләри сајмага еһтијач јохдур. Тәрәвәзә кәлдикдә бурада туршәнк, шөввәл, дағ кешниши, дағ соғаны, чајоту биткиләри, балдырған, кәнкәр вә с. јабаны мәһсуллар һесабына тәләбат өдәнилир вә гејд етдијимиз мәһсулларын тәсәррүфатлар тәрәфиндән һәмин эразидә әкилмәсинә еһтијач галмыр. Мејвәләрдән бир һиссәсини хүсуси илә гејд етмәк ләзымдыр. Мәсәлән, зоғал, алча, гарағат, бөјүрткән, моруг, чијәләк, кәбәләк вә с. һеч бир әмәк сәрф едилмәдән даһа чох, мәһсулдар шәкилдә битир вә јетишир. Бундан өләвә, эразидә сајсыз-һесабысыз дәрман биткиләри дә

јетишир. Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, көстәрди-
јимиз мәнсуллар бу әразидә учота алынмыр вә статистик
күллијјатларда гејд олунмур. Бу бахымдан Азәрбајчан
торпагынын бу һиссәсиндә јетишән тәбии мәнсуллары
гејдә алыб, гијмәтләндирә билмирик. Бизим һесаблама-
лар јолу илә гејдә ала биләчәјимиз рәгәмләр исә әрази
үзрә дејил, онун анчаг бир һиссәсини тәшкил едир. Рә-
гәмләрин там ачылышы илк мә'луматлар әсасында тәд-
гигатлар апармаг јолу илә мүәјјән едилә биләр. Һазырда
ермәниләрин Азәрбајчан әразисинин хејли һиссәсини
әлә кечирмәсилә әлагәдар олараг белә тәдгигатларын
апарылмасы мәнһудлашыр. Мөвчуд мә'луматлар әсасын-
да мејвә-тәрәвәз мәнсулларындан картоф, тәрәвәз вә је-
јинти бағча мәнсуллары һәчми мүәјјән едилмишдир. Кар-
тоф әкини дағлыг рајонларда сәчијјәви хүсусијјетә ма-
лик олдуғу кими, Зәнкәзур вә Көјчә әразисиндә јерлә-
шән рајонлар үчүн дә характерик иди. Белә ки, картоф
мәнсулу һәм дәмјә, һәм дә суварылан торпагларда әки-
лир. Мәнсулдар, гејри-мәнсулдар шәраитдән асылы олма-
јараг бу әразидә хејли мәнсул истеһсал олунмушдур. Бу-
ну ашағыдакы чәдвәлдә көрмәк олар (8-чи чәдвәл).

Чәдвәл мә'луматларындан көрүндүјү кими, мәнсул ис-
теһсалы динамикасында мүхтәлиф илләрдә әлдә едилән
мәнсулдарлыг да мүхтәлиф олмушдур. Бу кәнд тәсәррү-
фаты истеһсалынын тәбиәтлә әлагәсиндә объектив сә-
бәбләрлә јанашы, субъектив сәбәбләр дә олмушдур. Белә
субъектив амилләрдән бири тәдгиг олунан әразидә јаша-
јан әһалинин һәмин әразидән говулмасы, икинчиси исә
һәмин әразинин мүһарибә зонасына чеврилмәсидир. Бу-
нунла белә 1940-чы илдән әввәлки илләр мүстәсна ол-
магла, 1940-1989-чу илләрдә истеһсал олунан картоф
мәнсулу 17,7 милјард тондан артыг олмушдур. Бир фак-
ты да гејд етмәк лазымдыр ки, бизим үзә чыхара билди-
јимиз рәгәм минимал һәддир. Бу, ајры-ајры илләрә аид
мә'луматларын статистика күллијјатында верилмәмәси

1940-1989-чи илләрдә Зәнкәзур вә Көјчә әразисиндә
истеһсал олунмуш картоф мәнсулу

Илләр үзрә	Картоф әкини са- һәси (һектарла)	1 һектардан мәнсулдарлыг (сентнерлә)	Үмуми мәнсул (сентнерлә)
1940-1950	37880	90	3,409200
1951-1960	31270	115	3,596050
1961-1970	35210	118	4,154780
1971-1975	14405	109	1,570145
1976-1980	14107	124	1,791589
1981-1985	14455	147	2,124885
1986	2858	102	291516
1987	2914	100	191400
1988	1796	98	176008
1989	2166	128	277248
Үмуми:			17.682821

илә әлагәдардыр. Чәдвәлә нәзәр јетирдикдә мә'лум олур
ки, 1986-чы илләрдән е'тибарән әразидә бир тәрәфдән
картоф әкини саһәси, диқәр тәрәфдән исә һәр һектар-
дан мәнсулдарлыг вә үмуми мәнсул илдән илә азалыр. Бу,
бир даһа гондарма Гарабағ проблемини өнә чәкән ермә-
ниләрин Азәрбајчан торпагынын бу һиссәсиндә мәнсул
истеһсалына лагејд јанашмасы, дүшмән малы һесаб еди-
лән әкин саһәләринин солдат, танк, топ ајаглары алтына
салыб тапдаланмасы илә әлагәдардыр. Мејвә-тәрәвәз
мәнсуллары тәркибиндә мүһүм әһәмијјетә малик оланы
тәрәвәз мәнсулларыдыр. Тәрәвәз дедикдә онун күчлү
тәркибә малик олмасы диғгәти чәлб едир. Лакин биз бу

мәһсулу аналитик дежил, синтетик ваһид тәрәвәз мәһсулу кими өјрәнмәли олдуғ. Башга бөлмәләрдә олдуғу кими, бу бөлмәдә дә мә'лумат ғытлығы аналитик нәтичә чыхармағы мәһдудлашдырыр. Бүтүн чәтинликләри тәчрид едәрәк 1940-1989-чу илләрдә Зәнкәзур - Көјчә әразисиндә тәрәвәз мәһсуллары истеһсалынын һәчми динамик ардычыллыгга ашағыдакы кими олмушдур (9-чу чәдвәл).

9-чу чәдвәл

**1940-1989-чу ИЛЛӘРДӘ ЗӘНКӘЗУР
ВӘ КӨЛЧӘ ӘРАЗИСИНДӘ
ИСТЕҺСАЛ ОЛУНМУШ ТӘРӘВӘЗ МӘҺСУЛУ**

Илләр	Тәрәвәз өкини саһәси (һектарла)	1 һектардан мәһсулдарлығ (сентнерлә)	Үмуми мәһсул (сентнерлә)
1940-1950	16680	130	2168400
1951-1960	19450	176	3423200
1961-1970	20950	205	4285525
1971-1975	11742	210	2465820
1976-1980	12120	250	3030000
1981-1985	12731	278	3539218
1986	2500	339	847500
1987	2670	310	827700
1988	1300	306	397800
1989	1600	259	414400
Чәми:			21,396564

Чәдвәлдә верилмиш өкин саһәси, һәр һектардан мәһсулдарлығ тәсәррүфатын бүтүн категоријалары үзрә орта көстәричиләр әсасында тә'јин едилмишдир. Мүәјјән олунмуш рәгәм минимал һәддир. Хүсуси илә 1940-1960-чы

илләрә аид көләчәк ахтарышлар мүәјјән едилмиш һәддән азалмасына дежил, артмасына тә'сир едә биләр. Бунула белә ермәниләр Азәрбајчан торпағларындан 21,4 милјон сентнер тәрәвәзи торпағ саһиби олан азәрбајчанлылара әвәзини өдәмәдән мәнимсәмишдир. Зәнкәзур вә Көјчә әразисиндә дигтәти чөлб едән саһәләрдән бирини дә әһалинин истеһлак тәләбатыны өдәјән бағча мәһсуллары тәшкил едир. Бу мәһсул комплексинә онун мүхтәлиф нөвләри дахилдир. Лакин бу саһәдә мә'луматларын мәһдудлуғу онун һәддинин дә синтетик көстәричиләрлә мүәјјән едилмәсинә сәбәб олмушдур. Башга мәһсулларда олдуғу кими, јејинти бағча мәһсуллары үзрә мүәјјән едилмиш һәдд минималдыр. Лакин бунула белә о, Ермәнистанын игтисадијјатында хүсуси јер тутур. Буну әјани оларағ јејинти бағча мәһсулларына аид ашағыдакы чәдвәлдә көрмәк олар (10-чу чәдвәл).

10-чу чәдвәл

**1940-1989-ЧУ ИЛЛӘРДӘ ЗӘНКӘЗУР-КӨЛЧӘ
ӘРАЗИСИНДӘ ИСТЕҺСАЛ ОЛУНМУШ
ЈЕЈИНТИ БАҒЧА МӘҺСУЛЛАРЫ**

Илләр	Бағча өкини саһәси (һектарла)	1 һектардан мәһсулдарлығ (сентнерлә)	Үмуми мәһсул (сентнерлә)
1940-1950	4655	52	241800
1951-1960	4250	131	556750
1961-1970	7770	129	1.002330
1971-1975	3170	130	412100
1976-1980	2820	135	380700
1981-1985	2687	140	376180
1986	300	120	360000
1987	310	110	34100
1988	250	109	25000
1989	200	95	19000
Чәми			3.083960

Чөдвөл рөгөмлөриндэн көрүндүжү кими, мөһсулдар-лыгда сабитлөшмө вө динамизм ганунаујгунлуғу јохдур. Лакин бунула белө 1951-1985-чи илөдөк һәр һектардан мөһсулдарлыг илдөн-илө артмышдыр. 1985-чи илдөн сон-ра әразидө тәрәвөз мөһсуллары истөһсалы ардычыл ола-раг азалыр. Бу азалманы торпагын мүнбитлијинин ашағы дүшмөси илө әлагөлөндирмөк садөлөвһлүк олмасын дејө, гејд өтмөлијик ки, бурада да мөс'улијјөт өрмөни милләт-чилөринин тәсөррүфатчылыға дејил, мүһарибөпөрөстлијө гуршанмасы илө әлагөдардыр. Бунула белө әразидө ис-төһсал олунмуш тәрәвөз мөһсулу 3082960 сөнтнери тәш-кил өдир. Һөмин мөһсулун дөјөринин дүңја базар гијмө-ти илө гијмөтлөндирилмөси өрмөнистандан төлөб өдил-мөлидир.

Зөнкөзур вө Көјчө әразисиндө биткичилик мөһсулла-рынын башга нөвлөри кими, үзүмчүлүк үчүн дө әлвөриш-ли шөраит вардыр. Бу әразидө үзүмчүлүк узунмүддөтли әкин тарихинө маликдир. 1913-чү илдөн һөрдөн бир вө-рилмиш статистика мө'луматлары буну бир даһа тәсдиг өдир. Бунула белө әлдө өдө билөчөјимиз мө'луматлар 1965-1989-чу иллөри өһатө өтдијиндөн Зөнкөзур гөза-сында вө Көјчө маһалында истөһсал олунан үзүм мөһсу-лу јалныз бу дөврө аид мө'луматларла мөјјөн өдилмиш-дир. Мөсөлө бурасындадыр ки, әрази үзрө статистик мө'луматлар олмадыгындан истөһсал олунмуш мөһсулу биз өрмөнистанда истөһсал олунмуш үмуми үзүм мөһсу-лу тәркибиндө тутдуғу хүсуси чөкијө көрө мөјјөн өтмө-ли өлдүг. 1962-1989-чу илин өрмөнистан вө кечмиш Со-ветләр бирлијинин статистика мө'луматларына көрө, өр-мөнистанда 48359000 сөнтнер үзүм истөһсал олунмуш-дур. 1965-1973 вө 1975-чи иллөрдө вөрилмиш мө'лумат-лар үзрө Зөнкөзур вө Көјчө әразисиндө үзүмүн әкин са-һәси, өлөчө дө үзүм мөһсулу тәркибиндө тутдуғу хүсуси чөки 35 фаизи тәшкил өдир. Белөликлө, Зөнкөзур вө Көјчө әразисиндө 25 фаиз һесабы илө истөһсал олунмуш

үмуми мөһсул 16915660 сөнтнери тәшкил өдир. Башга мөһсулларын мөјјөн өдилмөсиндө рөгөмләр минимум һөдд кими көтүрүлдүјүндөн бу мө'луматда минимум гө-бул өдилир. Мө'луматы максимума чатдырмаг үчүн 1920-чи илдөн 1965-чи илөдөк үзүм мөһсулунун мигдарыны мөјјөн өтмөк, өлөчө дө 1965-1989-чу иллөрдө һөмин ра-јонларда истөһсал олунмуш мөһсула аид илкин мө'лумат-лары өлдө өтмөк зөруридир. Јалныз һөмин мө'луматлар әсасында әразидө истөһсал олунмуш үзүм мөһсулунун максимум һөддини мөјјөн өтмөк олар. Бу мөсөлөнин бир чөһөтидир. Әсас одур ки, үзүм мөһсулунун анбар һөддини мөјјөн өтмөклө ону хаммал кими гијмөтлөнди-рмөк олар. Әсас мөсөлө бу мөһсулун дөјөрини һесабламаг үчүн о, ө'мал вө јөнидөн ө'мал һөддинө чатдырмалы вө ондан сонра дүңја базар гијмөти илө гијмөтлөндирилмө-лидир.

2. ЗЭНКЭЗУР ВЭ КӨЈЧЭ МАҲАЛЫНДА ҲЕЈВАНДАРЛЫГ МӘҲСУЛЛАРЫ ИСТЕҲСАЛЫ

Ҳејвандарлыг дүнја мигјасында игтисади проблемләр тәркибиндә өзүнә мүнүм јер тутдуғу кими, Ермәнистанын игтисадијјатында да әһәмијјәтли рол ојнајыр. Бурада һејвандарлығын инкишафы ики истигамәтдә һәјата кечирилир. Онлардан биринчиси сүд, әт, јумурта мөһсуллары илә әһалинин тәләбатыны тә’мин етмәк, икинчиси исә сәнәјенин хаммала олан еһтијачыны өдәмәкдир. Буну гејд етмәк кифәјәтдир ки, Ермәнистанда истеһсал олуан милли кәлирин 1958-чи илдә 27,1 %-и, 1965-чи илдә 20,0 %-и, 1971-1975-чи илләрдә 29,5 %-и, 1980-1990-чы илләрдә исә 30,2 %-и кәнд тәсәррүфаты мөһсуллары истеһсалынын пәјына дүшүр. Кәнд тәсәррүфаты мөһсуллары истеһсалы тәркибиндә исә һејвандарлығын хүсуси чөкиси даһа јүксәкдир. Бу истигамәтдә Зәнкәзур вә Көјчә маһалы әразисиндә јерләшән 9 инзибати рајонда истеһсал олуан мөһсуллары истеһсалынын һөчмини мөәјјән етмәк даһа марағлы вә мөгсәдәујғун олар. Бу она көрә марағлыдыр ки, 1920-чи илдә дүнја дәвләтләринин тәчрүбәсини нәзәрә алмајан, гејри-ғануни јолла Азәрбајҗан халғына мөһсус олан 9350 км²-лик торпағ саһәсини Ермәнистан әразисинә бирләшдирән, зорла, дәвләт адындан бу илһагчылығы тәшкил едән кечмиш ССРИ дәвләти әдаләтсиз гәрары һәјата кечирмишдир. Онун дәвләтчилик гуруму вә бу гурумун јаратдығы әрази бөлкүсү дә һазырда фәалијјәтдә дејил. Белә олан һалда дағылымыш ССРИ әразисиндә формалашан республикалар 1920-чи илдә ССРИ тәрәфиндән формалашан әрази бөлкүсү үзрә дејил, тарихән һәлә ХХ әсрин әввәлиндә олан әрази бөлкүсүнә ујғун дәвләт гурумуна малик олмушлар. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, буну кечмиш

ССРИ-нин тәркибинә дахил олан вә инди мүстәғил әрази гурумуна малик олан дәвләтләрә аид етмәк мүмкүн олса да, ону мүстәғил Азәрбајҗан дәвләтинә вә онун әразисинә аид етмәк олмаз. Бу онула әлагәдардыр ки, Азәрбајҗан әразисинин бир һиссәси, јухарыда гејд етдијимиз кими, Ермәнистан әразисинә гејри-ғануни бирләшдирилмишдир. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҗан әразисинин бир һиссәси һәлә ингилабдан әввәл Ермәнистана бирләшдирилмишдир. Лакин бизим ахтарышларымыз 1920-чи илдә ермәниләрә верилмиш әрази илә әлагәдар олдуғу үчүн биз мөһз торпағ вә онлардан әлдә едилмиш мөһсуллар һагғында мө’луматлар шәрһ едирик. Китабын башға бөлмәләриндә гејд олундуғу кими, Азәрбајҗан әразисинин ајрылмаз һиссәси олан Зәнкәзур гәзасы вә еләчә дө Көјчә маһалы кәнд тәсәррүфаты мөһсулларынын истеһсалы үчүн өзүнәмөһсус хүсусијјәтләрә маликдир. Бу онула әлагәдардыр ки, бу әразинин пәјызы вә гышы сәрт иглимә, јајы вә јаы исә мұлајим јајлағ иглиминә маликдир. Белә шәраит исә һејвандарлығын инкишафы үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Тарихән 9350 км²-дән артығ саһәјә малик олан бу әрази Азәрбајҗанын Мил-Муған, Газах-Гарабағ зоналарынын јајлағы олмушдур. Гыш ајларында аран дејилән әразидә сахланан мал-гара, гојун-кечи вә башға һејванлар Зәнкәзур вә Көјчә әразисиндә мөвчуд јајлағларә көчүрүлмүш, орада сахланылымыш вә һејвандарлығын инкишафына, онун мөһсулдарлығынын артырылмасына зәмин јарадылмышдыр. Лакин 1920-чи илдә кәстәрилән әразинин Ермәнистана верилмәси Азәрбајҗан Республикасынын игтисадијјатына ики истигамәтдә зәрәр вурмуш вә онун инкишафына мәнфи тә’сир кәстәрмишдир. Бу истигамәтин биринчисини, Азәрбајҗан әразисиндә сахланылан мал-гаранын јајлағ өрүшүндән мәрһум едилмәси нәтичәсиндә һејвандарлығын вә онун мөһсулдарлығынын азалмасы, икинчисини исә бу әразидә истеһсал едилмиш мөһсулларын

Ермәнистан тәрәфиндән мәнимсәнилмәси тәшкил едир. Дүңја халгларынын, дүңја дөвләтләринин тәчрүбәси көстәрир ки, торпагдан паж олмаз. Мәһз буна көрә дә торпаг угрунда мүһарибәләр апарышыр, ган төкүлүр. Дүңја тарихиндә Азәрбајчан ваһид өлкәдир ки, онун әразиси дөрд јерә бөлүнүр. Охучунун хатириндә галсын дејә һәммин бөлмәләрин адыны гејд етмәји мәгсәдәујгун һесаб едирик.

1993-чү илин әввәлине Азәрбајчан торпагы ашағьдакы чоғрафи әрази бөлкүсүнә маликдир:

1. Шимали Азәрбајчан - мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин јерләшдији әрази;

2. Чәнуби Азәрбајчан - Иран дөвләтинин тәркибинә дахил едилмиш әрази.

3. Ирәван ханлығы, Зәнкәзур, Көјчә маһалы - Ермәнистан әразисинә Рус империясы тәрәфиндән гејри-гануни бирләшдирилән һиссә;

4. Дәмиргапы Дәрбәнд истигамәтиндә Рус империясы әразисинә бирләшдирилмиш әрази.

1992-чи илдә БМТ-нин дүңја дөвләтләринин әразисиндә јашајан әһалинин милли тәркибинә аид вермиш олдуғу рәсми мә’лумата әсасән јухарьдакы әрази бөлкүләриндә јашајан азәрбајчанлыларын сајы:

- Шимали Азәрбајчан - мүстәгил Азәрбајчан дөвләти әразисиндә 5946000 нәфәр.

- Чәнуби Азәрбајчан - Иран дөвләтинин тәркибинә дахил олан әразидә 21564000 нәфәр;

- Дағыстанда индики Русија дөвләтинин әразисиндә 1500000 нәфәр;

- Ермәнистанын әразисиндә олан Азәрбајчан торпагында исә бир нәфәр дә азәрбајчанлы јашамыр.

Охучу XX әсрин 90-чы илләриндә Азәрбајчанын мәһсуллар гүввәләринин тәркиб һиссәсини тәшкил едән торпаға вә әһали көстәричисинә дигтәт јетирсә, о заман сијаси гүввәләрин тәзјигини көрәр, Азәрбајчанын ваһид

дөвләт кими бирләшә билмәмәсинин сәбәбләрини дәрк едәр. Үмуми бәлалардан конкрет мәгсәдимизә гајытсаг, гејд етмәк лазымдыр ки, Ермәнистан Азәрбајчан торпагларыны ишғал етмәклә орада тарихән јашамыш азәрбајчанлылары ата-баба јурдундан тамамилә говмуш, онларын торпагларыны, евләрини вә вар-дөвләтләрини мәнимсәмиш, һәтта гырғын әмәлијјаты һәјата кечирмишдир. Бу бахымдан да Зәнкәзур вә Көјчә маһалы торпагларындан ермәни дөвләтинин өлдә етдији һејванларлыг мәһсуллары истәһсалынын өјрәнилмәси вә алынан нәтичәнин кәләчәк нәсилә чатдырылмасы мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, 1941-чи илдән 1993-чү иләдәк Ермәнистан һагтында ардычыл мә’лумат күллијатларыны өлдә етмәк мүмкүн олмадығындан 1957-чи илдә чап едилмиш “Октјабр ингилабынын 50 илији” мәчмуәсиндә, һәмчинин 1983-1984-чү илләр статистика күллијаты мә’луматларындан, даһа сонра кечмиш ССРИ-нин 1980-1985-чи илләрә аид статистика мәчмуәсиндән Ермәнистан ССР-ә аид мә’луматлардан истифадә етмәклә нахыр сүрүсү, гојун, кечи, донуз вә гушлара аид орта иллик рәгәмләр чыхарылмышдыр. 1941-1993-чү илләр үзрә һәммин һејван нөвләринин Зәнкәзур вә Көјчә маһалына дүшән сајыны ашағьдакы чәдвәлдән көрмәк олар (11-чи чәдвәл).

Чәдвәл рәгәмләриндән мә’лум олур ки, Ермәнистан дөвләти Зәнкәзур вә Көјчә әразисиндә азәрбајчанлы әһалинин сахладығы күлли мигдарда гарамал, мал-гара вә башга һејванлары мәнимсәмиш, 1992-чи илдә һәммин әһалинин бир һиссәсини гырмыш вә галан һиссәсини исә дидәркин салмышдыр. Чәдвәлдә верилмиш рәгәмләрин әсәрдәки “әләвә”дәки динамик мә’луматларла мүгајисә едәркән мә’лум олур ки, 1941-1993-чү илләрдә Ермәнистанда сахланылан ирибујнузлу мал-гаранын орта һесабла 27,0 %-и, инәкләрин орта иллик сајынын 26 %-и, гојункечиләрин 31,2 %-и, донузларын 25 %-и Зәнкәзур гәзасы

11-чи чөдвөл

1941-1993-чү иллөрдө Зөнкөзур вә Көјчө маһалы әра-
зисиндә һејвандарлыг (баш һесабы илә)

Мал-гара вә һеј- ван нөвләри	1941-1993-чү илләрдә һејван- ларын орта ил- лик сажы (баш һес.)	Илләрин мигдары	1941-1945-чи илләрдә мал-га- ра вә нөвләр үз- рә һејванларын сажы (баш һе- сабы илә)
Ирибүнузулу мал-гара	1,998,233	53	105,906,346
О чүмлөдөн: инекләр	70,192	53	37,201,760
гојун-кечиләр	605,691	53	32,101,623
донузлар	533,990	53	29,361,470
гушлар (бүтүн нөвләри үзрә)	3,526,655	53	186,912,715

вә Көјчө маһалында сахланылан һејванларын пажына дү-
шүр. Хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанын
ермәниләр тәрәфиндән ишғал едилмиш бу сәфалы вә кә-
лирли әразисиндән, еләчә дә һејвандарлыгдан ермәнилә-
рин әлдә етдији мөһсуллар онларын кәлиринин дөрддә
бир һиссәсиндән чохуну тәшкил едир.

Азәрбајчан торпагларындан ермәниләрин әлдә етдији
гәнимәт, кәлир кәстәриләнләрлә мөһдудлашмыр. Белә
ки, ермәниләр 1941-93-чү илләрдә Зөнкөзур гәзасы вә
Көјчө маһалы әразисиндән күлли мигдарда һејвандарлыг
мөһсуллары да әлдә етмишләр. Буну хүсуси илә гејд етмәк
лазымдыр ки, истәһсал олунмуш мөһсулларын 86,5 %-и бу
әразидә јашајан Азәрбајчан әһалисинин тәсәррүфатлары

һесабына, 13,4 %-и исә ермәни кәндләриндә вә тәсәррү-
фатларында ишләјән әһалинин пажына дүшүр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, кәнд тәсәррүфаты мөһсулла-
ры өз тәркибинә кәрә мөхтәлиф группара ажрылыр вә ад-
лара бөлүнүр. Лакин бунларын һамысы ажры-ажрылыгда
учота алынса да, онлар статистика күллијатларында
шәрһ олунмур. Мөһз бу сәбәбдән дә бизим тәдгигатчы-
лар аналитик кәстәричиләрлә дејил, Ермәнистанын рәс-
ми статистика күллијатлары мә'луматларыны нәзәрә ал-
магла синтетик кәстәричиләр әсасында гејд олунмуш
мөһсул нөвләринин мөүјјән етмишләр.

12-чи чөдвөл

ЗӨНКӨЗУР ВӘ КӨЈЧӨ МАҺАЛЫ ӘРАЗИСИНДӘ
ТӘСӘРРҮФАТЫН БҮТҮН КАТЕГОРИЈАЛАРЫ ҮЗРӘ
ҺЕЈВАНДАРЛЫГ МӨҺСУЛЛАРЫ ИСТЕҺСАЛЫНЫН
1940-1993-ЧҮ ИЛЛӘР ҮЗРӘ МИГДАРЫ (м.т.)

Мөһсулларын ады	Ермәнистанда истәһсал олун- муш мөһ. чөми (тонла)	Зөнкөзур вә Көјчөдә истәһ- сал олунмуш мөһ. хүсуси че- киси (%-лә)	Зөнкөзур вә Көјчө маһалы әразисиндә ис- тәһсал олунмуш мөһ. (тонла)
Әт (дири чеки)	3,812,600	26,1	995,089
Сүд	17,143,400	21,6	3,668,689
Јун	164,017	28,5	467,444,8
Јумурта (м.ед.)	12,837,000	21,8	2,798,466

Чөдвөл рәгәмләриндән бир даһа аждын олур ки, Зөн-
көзур вә Көјчө әразиси һејвандарлыг мөһсуллары истәһ-
салы үчүн әлверишли тәбии шәрәитә маликдир. Бу да

гејд едилмәлидир ки, белә шәраит әразидә һејвандарлығы вә онун мәнһесулдарлығыны 2-3 дөфә артырмаға имкан верир. Бурадан бәс нә үчүн бу имкандан истифадә олунмајыб - суалы мејдана чыхыр.

Бу, милләтчи ермәни идарәетмә системинин бу тәбии әразинин јайлаг вә ғышлаг үчүн бәхш етдији имкандан сәмәрәли истифадә едәбилмәмәсиндән ирәли кәлмишдир. Буну 1922-1982-чи илләрә даир ССРИ-нин халг тәсәррүфатынын инкишафына даир јубилеј күллијјатынын (Млијјә вә статистика. М,1982-чи ил) СССРИ-нин тәшкилинин 60 иллијинә аид күллијјатын мә'луматлары вә 13-чү чәдвәлин рәгәмләри ашкар сурәтдә тәсдиг едир.

13-чү чәдвәл

**1922-1982-ЧИ ИЛЛӘРДӘ
ЕРМӘНИСТАНДА МАЛ-ГАРА ГОЈУН-КЕЧИ,
ДОНУЗ ВӘ ГУШЛАРЫН САЈ ДИНАМИКАСЫ**

Һејван нөвләри үзрә	Өлчү вәһиди	ИЛЛӘР			
		1923	1941	1976	1982
Ғырмазы нахыр	млн.баш	0,5	0,6	0,7	0,8
О чүмлөдән: инөкләр	"_"	0,2	0,2	0,3	0,3
Донузлар	"_"	0,1	0,1	0,2	0,2
Гојун-кечи	"_"	0,8	1,2	2,3	2,2
Тојуглар	"_"	1,6	1,6	4,7	4,7

Чәдвәлин мә'луматлары әразидә мөвчуд имканлардан там истифадә олунмадығыны бир даһа тәсдиг едир. Чүнки һејвандарлығын артма сүр'әти демәк олар ки, гејд едилән дөврдә чох ашағы сәвијјәдә олмушдур.

**3. ИТИРИЛМИШ ДҮНЈАМ!
АЗӘРБАЈҶАН ХАЛҶЫ СӘНИ ТАПАЧАҶ
ВӘ СӘН ОНУН ОЛАЧАҶСАН**

Ибраһим хан мүсәлман тарихи илә 1174-чү, Христиан тарихи илә 1750-чи илдән 1221 / 1806-чы илә гәдәр Ғарабағ һөкүмәти тахтында отурмуш, Иран вә Рум падшаһларына итаәт вә бојун әјмәдән мүстәгил һөкмранлыг етмишдир. Онун һөкүм вә фәрманы нәинки Ширван, Шәки, Кәнчә, Ирәван вә АзәрбајҶан, Хој, Ғарабағ, Тәбриз, Әрдәбил вилајәтләри, һәтта Мараға, Ираг вә АзәрбајҶан сәрһәдди олан Гапланкүһдә белә һәјата кечирилирди. Вилајәтләрин ханлары Ибраһим ханын һөкүм вә әмри илә тә'јин едилир вә ја вәзифәдән кәтүрүлүрдү [АзәрбајҶан тарихи үзрә гајнағлар, сәһ.266]. Тарихи мә'луматлар кәстәрир ки, АзәрбајҶан дөвләтинин кениш мигјаслы әразиси олмушдур. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бу әрази заман-заман дәјишликјә мә'руз галмышдыр. Бу дәјишликјин әсасы XIX јүзиллијин башланғычындан Русија-АзәрбајҶан сijasи мүнәсибәтләринә даир Күрәкчәј мугавиләси бағланан мүддәтдән башланмышдыр. Ғарабағ ханлығынын һөкмдары Ибраһим хан вә Русија империјасы гошунларынын Гафғаздакы баш команданы кенерал П. Д. Сисианов арасында 1805-чи ил мај ајынын 14-дә бағланмыш мугавилә әсасында Ғарабағ ханы Русија чарынын вассалы олмасына вә Русијаја табе олачағына разылыг верир. Бу мугавилә 1822-чи илдә, јә'ни 17 ил кечдикдән сонра Ғарабағ ханлығынын чар һөкүмәти тәрәфиндән ләғв едилмәси илә рәсми гүввәсини итирмиш олур. Бундан сонра Ғарабағ ханлығы рус империјасынын сырави әјаләтинә чеврилир. Анчағ Ибраһим хана вә онун варисләринә "өлкәсинин бүтөвлүјүнүн сахланмасына император зәманәти" вермиш олан чар һөкүмәти Ғарабағ

ханлығы эразисини дәвләт идарәчилији бахымындан галан Азәрбајчан әјаләтләриндән ајырды. 10 апрел 1840-чы ил гануна кими кечмиш ханлығын эразиси рәсми “Гарабағ әјаләти” адландырылып, галан Азәрбајчан торпағлары илә бирликдә “Загафгазија мүсәлман әјаләтләри” һәрби даирәсинин рәиси тәрәфиндән идарә олунурду. Бу рәсин игамәткаһы да Гарабағда, Шуша шәһәриндә јерләширди. Бүтүн бунлара бахмајарағ, рус империясы Гарабағы ермәни ичмасы тәркибинә дахил едә билмәди. Башга чүр ола да билмәзди, чүнки Гарабағ ханлығы бир ермәни кими јох, мәһз Азәрбајчан торпағы кими Русия тәркибинә гатылмышдыр. Азәрбајчан эразисинин парчаланмасынын икинчи мәрһәләси Русия илә Иран арасында 1828-чи ил февралын 10 (22)-да Чәнуби Азәрбајчанда, Тәбриз јахынлығындакы Түркмәнчај кәндиндә бағланмыш мугавиләдән башлады. Түркмәнчај мугавиләси ваһид Азәрбајчан халғыны вә онун торпағларыны ики јерә парчаламыш олду. Түркмәнчај мугавиләсинин XV бәндинин бу парчасы башлыча оларағ Иранда јашајан ермәни әһалисинин Загафгазијаја көчүрүлмәси үчүн истифадә едилмишдир [Бах: Азәрбајчан тарихи үзрә гајнағлар, с.62, гејд.4].

1828-чи ил Түркмәнчај мугавиләсинә көрә, Ирандан, сонра исә Түркијәдән Ирәван эразисинә, Гарабаға вә Азәрбајчанын башга әјаләтләринә ермәни әһалисинин күтләви көчүрүлмәси вә јерләшдирилмәси башланды. Бунун нәтичәсиндә јерләрдә демографија нисбәти күчлү дәјишиклијә уграды. Мәсәлән, Ирәван ханлығынын јеринә јаранан “ермәни вилајәти”ндә азәрбајчанлыларын (Гајнаға көрә), “мүсәлман түркләринин” хүсуси чәкиси 1828-чи илдә 73,8 % идисә, 1834-1835-чи илләрдә бу, 46,2 %-ә енмишдир [Жүрчүстан ССР МДТА, ф.2, сиј.1, иш-3859, вәр.20]. Нахчыван әјаләтиндә исә мугавиләдән габағ 2 мин 791 азәрбајчанлы аиләси вә 434 ермәни аиләси олмушдур. Сонралар көчүрүләнләр һесабына ермәни

аиләләринин сајы артарағ 2 мин 719 нәфәрә чатмышдыр [Бах:Статистическое описание Нихичеванской провинции, составленное В. Григорьевым и напечатанное с высочайшего соизволения.СПб.,1822,ст.31]. 1832-чи ил Камерал сајымына көрә, Гарабағ әјаләтиндә 34,4 мин (64,8 %) азәрбајчанлы вә 27,4 мин (34,8 %) ермәни гејдә алынмышдыр. Көрүндүјү кими, ермәни әһалиси 1823-чү илдәки 8,4 %-ә нисбәтән гыса вахта дәрд дәфәдән чох артмышдыр. Сонракы сајымлар үзрә Шуша гәзасында 1880-чы илләрин сонларында азәрбајчанлыларын хүсуси чәкиси 41,5 %-ә енмиш, ермәниләринки исә 58,2 %-ә галкмышдыр. 1897-чи ил үмуми Русия сајымына көрә исә һәммин кәстәричиләр ујғун сурәтдә 52 вә 45 % олмушду [Бах: Обзорение российских владений за Кавказом, ч. III. СПб., 1836, чәдвәл”В”]. Ермәниләрин көчүрүлмәси идејасынын мүәллифи А. С. Грибоједов бу мәсәлә илә әлағәдар јазырды: “Ермәниләрин илк дәфә бурахылдығлары торпағлара әбәди саһиб дурачағларындан мүсәлманлар ичәрисиндә јаранан горхуну арадан галдырмағ вә [сонунчуларын] дүшдүкләри ағыр везијјәтин узун сүрмәјәчәјини билдирмәклә онлары сақитләшдирмәк мәсәләсини биз дәфәләрлә көтүр-гој етмишик” [Грибоедов А. С. Записка о переселении армян из Персии в наши области. Соч. Т.2. М.1971,ст.314].

Н. Н. Шавровун белә бир гејди дә чох марағлыдыр. “Биз мүстәмләкәчилик фәалијјәтиндә Загафгазијада рус әһалисини дејил, бизә јад олан халғларын јерләшдирилмәсиндән башладығ...мүһарибәдән сонракы ики ил әрзиндә 1828-чи илдән 1830-чу илә кими биз Загафгазијаја Ирандан 40 миндән чох, Түркијәдән 84 миндән чох ермәни көчүрмүш вә онлары ермәни әһалисинин азлығ тәшкил етдији Јелизаветпол вә Ирәван губернијаларынын ән јахшы хәзинә торпағларында... јерләшдирмишик. Јерләшмәк үчүн онлара 200 мин десјатиндән чох хәзинә торпағы ајрылмыш вә онлар үчүн мүсәлманлардан 2

милјон манатлыгдан чох хусуси саһибкар торпағы сатын алынмышды. Желизаветпол губернијасынын дағлыг һиссәси вә Көјчә (Севанын азәрбајчанча ады- Ред.) көлүнүн саһили һәммин ермәниләр тәрәфиндән мәскунлашдырылды. Гејри-рәсми көчәнләрлә бирликдә көчүб кәләнләрин үмуми сајы 200 мини өгүб кечди. “Бу көчүрмәләр нәтичәсиндә XX жүзиллијин башлангычында Загафгазијада јашајан 1,3 милјон ермәнинин бир милјондан чоху” дијарын көклү сакинләри олмајыб бизим тәрәфимиздән мәскунлашдырылмышдыр” [Бах: Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье, СПб, 1191, стр.59-61]. Бу бөлмәдә Гарабағын дағлыг јерләриндән дә сәһбәт кедир. Чар “Һәрби идарә”синин комендант идарә системи, јалһыз Загафгазијанын мүсәлман әјаләтләриндә, кечмиш азәрбајчанлыларын јериндә јарадылмыш комендант идарәчилији әһали үзәриндә чаризмин гаты һәрби мүстәмләкә зүлмүнүн мүртәчә ифадәси вә васитәси олмушдур.

Әзиз охучу! Тарихи гајнағларымыздан бу саһәдә чохлу мә’луматы Сизә чатдырмағ олар. Лакин ишин үч фәсилдән ибарәт олачағыны вә орада да тарихи фактлара гајыдачағымызы нәзәрә аларағ, тәғдим едилән бу һиссәдә Азәрбајчан халгынын, онун торпағларынын башына кәлән сијаси бәлаларын планлы формада һәјата кечирилмәси һағгында гыса нәтичәләри диггәтинизә чатдырмағ истәјирик.

1. Азәрбајчан торпағларынын өзкәләшдирилмәси ики истигамәтдә апарылмышдыр. Онлардан биринчиси, Азәрбајчан түркләринин Азәрбајчан торпағларындан, ардычыл ата-баба јурдундан көчүрүлмәси, икинчиси исә харичдә, хусуси илә Иранда, Туркијәдә вә Кичик Асијада јерләшән ермәниләрин Азәрбајчан әразисинә көчүрүлүб мәскунлашдырылмасы олмушдур.

2. Ермәни ичмасы формалашыб мәскунлашдыгдан сонра азәрбајчанлылары ата-баба јурдундан дидәржин салмағ, говмағ вә көчүрмәк үчүн инчә сијаси јоллара әл

атмышдыр. Бураја дахилдир: Интелектуал көчүрмә сијасәти. Бу инчә сијасәт елм вә тәдрис системинин тәшкили илә һәјата кечирилиб. Белә ки, Ермәнистан әразисиндә һаким дил ермәни дили олдуғундан али тәһсил системи дә бу дил әсасында гурулуб. Демәли, али тәһсил алмағ истәјән һәр бир јенијетмә кәнч бу әразидән чыхыб башга республикаларда, өлкәләрдә тәһсил алмалы олуб. Башга әразидә тәһсил алан чаван мүсәлманлара Ермәнистан әһалисинин мәскунлашдығы әразидә иш верилмир. Бу сәбәбдән али тәһсилли мүтәхәссис Азәрбајчанын башга бөлкәләриндә мәскунлашмалы вә јашамалы олур. Беләликлә, бу ермәни инчә сијасәти чаван нәслин өз ата-баба јурдуна гајытмасыны гејри-мүмкүн едир. Нәтичәдә Ермәнистан әразиси адланан торпагда азәрбајчанлыларын сајынын азалмасы просеси тарихи факт кими һәјата кечирилир.

3. Ермәниләр әразидә олан Азәрбајчан рајон вә гәсәбәләринин, кәндләринин сосиал, коммунал хидмәтләрини кәсир вә азалдыр, мүсәлман әһалисини әзаб-әзијјәтләр ичәрисиндә сахлајыр, безикдирир вә бу вәзијјәтдән чыхыш јолуну да кәстәриб дејир: “а киши, јашамағ истәјирсән чых кет, дүнја бөјүкдүр”.

4. Мәдәни саһәдә блокада тәшкил едилир, мүсәлман кәндләриндә мәктәб, клуб, рабитә, јол, су, јаначағ проблемләринин һәллинә мане олмагла тикинти вә абадлыг ишләри ја дајандырылыр, јахуд да ондан гәти имтина олунур. Бу да, өзлүјүндә ермәни фәлсәфәсинин чох инчә кобуд һиссәси олмагла “а киши, јашамағ истәјирсәнсә чых кет”- демәкдир.

5. Кәнд һәјатында јашамағ үчүн инсан истәһсалла мәшгул олмалыдыр. Бу истигамәтдә дә етмәни фәлсәфәси дәринликләрә ишләјир. Мал-гара сахланмасы үчүн лазым олан өрүшләр, јајлағлар мүсәлман ичмасынын әлиндән алыныр, ермәни кәндләри әразисинә бирләшдирилир. Јем сатышы тичарәтинә хусуси вә рәсми тапшырығлар

верилмәклә мүсәлманлара јем сатылмыр. Мал-гаранын гышлаг үчүн Азербайчанын аран районларына көчүрүлмәси гадаган едилир вә с. Бу да, өз нөвбәсиндә, “а киши, көч кет” фәлсәфәсинин тәркиб һиссәсинә дахилдир.

Әсәрдә хронологи ардычыллыгла вердијимиз ермәни-пәрәст програмлар, онун әмәли һәјатакечмә фәалијјәти һәр бир азербайчанлынын өзүнә гајыдышы үчүн әсас олмалыдыр. Һәр бир зијалы, һәр бир фәрд халгынын башына кәтирилән бу бәлалары өзүнүнкү һесаб едиб она гаршы мүбаризәдә өзмли олмалы вә өз фәалијјәтиндә гәти тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә сә’ј кәстәрмәлидир. Ермәниләрин бу чүрүк фәлсәфәсинә гаршы һәр бир азербайчанлынын гәти вә шәхси варлығы гаршысында бир фәлсәфәси вә идеалы олмалыдыр. “Итирилмиш дүнјам! Сәни тапачаг, сәнин олачаг вә сәндә јашајачагам” - шүары һәгигәтә чеврилмәлидир. Буна бүтүн Азербайчан халгынын вә онун һәр бир шәхсинин һаггы вә һүгүгу вар. Бу саһәдә о, тә’хирәсалынмаз проблемин тезликлә, әдәләтли һәллини дүнја ичтимаијјәтиндән тәләб етмәлидир. Вахт исә көзләмир.

НӘТИЧӘ ВӘ ТӘКЛИФЛӘР

Дүнја өлкәләринин әрази бөлкүсү вә онун сәрһәдләринин 1985-1990-чы илләрдә мөвчуд олдуғу формада гәбул едилмәси ајры-ајры әразидә јашајан милләтләрин мәнәфәјинә уғун кәлмәлидир. Бу мүнүм проблемдир вә бизә белә кәлир ки, Азербайчанын чоғрафијашүнас алимләри бу истигамәтдә дүнја миғјаслы, јахуд рекионал характерли елми-тәдгигат ишләринин нәтичәләрини БМТ васитәсилә дүнја ичтимаијјәтинә чатдырмыш олсалар, онлар инди дүнјада формалашан вә бу просәдә баш верән әдәләтсизлијин арадан галдырылмасына чидди тә’сир етмиш оларлар.

Конкрет олараг Загафгазија рекионунда проблемин һәллинә кәлдикдә бу әразинин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вардыр. Бу хүсусијјәтләрдән бирини Гафгаз әтрафында тарихән формалашан бөјүк дәвләтләрин, хүсусилә Русиянын, Иранын мәнәфәләри, башга сөзлә бу рекиону өз һакимијјәтләринә дахил етмәк сијасәти тәшкил едирсә, дикәри исә XX әсрдә дүнјанын ики чөбһәјә, јә’ни капиталист вә сосиалист гурумларына ајрылмасы илә әлагәдардыр. Ајдындыр ки, һәр бир гурумун өзүнәмәхсус идәрәетмә системи, дахили вә харичи сијасәт фәалијјәти олмушдур. Бу, бир тарихи фактдыр ки, XIX-XX әсрләрдә Иран дәвләти Азербайчанын чәнуб һиссәсини өз әразисинә бирләшдириб һаким олмуш, Шимали Азербайчан исә Русия әразисинә бирләшдирилиб, өз мүстәгиллијини итирмишдир. Бурадан белә бир нәтичә алыныр ки, Азербайчан өз ваһидлијини XIX-XX әсрләрдә итирмиш, онун әразисинин бир һиссәси Иран, дикәр һиссәси исә Рус империјасы тәркибинә дахил едилмишдир.

Гарабағ һакими Ибраһим ханын Рус империјасына вердији Азербайчан әразисинә кәлдикдә исә бурада ики

дөвлөт гуруму өзүнөмөхсус идарәетмә системи тәтбиг етмиш, һәр бири дө өзүнәүјгун сијасәт јеритмишдир. Бу гурумлардан бирини чар Русијасы империјасы тәшкил едир. Чар Русијасы идарәетмә сијасәтиндә христиан динини әсас гәбул едәрәк, мүсәлман өлкәсини мүсәлмансызлашдырмаг сијасәти апармышдыр. Бу проблеми һәлл етмәк мөгсәди илә Ирандан вә Түркијәдән мүхтәлиф јолларла ермәниләри көчүрүб, Гарабаг, Ирәван, Нахчыван, хүсусилә Баки әразисиндә јерләшдирмиш вә милли теркибин хејли дәјишдирилмәсинә наил олмушдур. Рус империјасынын бу мүртәче планы јеринә јетирилмишдир. Азәрбајчана гаршы планын јеринә јетирилмәсинин фақиәли давамы ССРИ һөкүмәти тәрәфиндән һәјата кечирилмишдир. Совет дөвләти бу алчаг вә амансыз сијасәтини ики истигамәтдә реаллашдыра билмишдир. Булардан биринчиси, мүттәфиг республика јаратмаг ады алтында Азәрбајчанын ајрылмаз һиссәси олан Зәнкәзур вә Көјчә маһалыны, јә'ни 9350 км²-лик әразини Ермәнистан Республикасына верилмәси, икинчиси исә азәрбајчанлы әһалинин өз доғма ата-баба јурдундан дидәркин салыныб мәрһәлә-мәрһәлә әмлакынын, вар-дөвләтинин әлиндән алынмасыдыр. Бу просесин һәјата кечирилмәси 1936-чы илдә Загафгазија Федерасијасынын ихтисар едилиб, Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын јарадылмасы дөврүндә Азәрбајчан әразисинин 95,8 мин км²-дән 86,6 мин км²-дәк азалмасына, Ермәнистан Республикасы әразисинин исә 20,4 мин км²-дән 29,8 мин км²-дәк артмасына шәраит јаратды. Рус империјасынын давамчысы олан ССРИ-нин Азәрбајчан дөвләтинә, онун халгына вурдуғу зәрбәләрдән бирини мәнз бу, тәшкил етмишдир. ССРИ дөвләти тәрәфиндән ермәниләрин хејринә Азәрбајчана вурулан зәрәрин икинчи мәрһәләсини өлкәнин тәсәррүфат системинин позулмасы истигамәтиндә һәјата кечирдији тәдбирләр тәшкил едир. Бу тәдбирләрдән бири "Меғри" әразисинин Ермәнистан Республикасына

бирләшдирмәклә һәјата кечирилди. Белә ки, ермәни мафијасы бу әразидә һаким олдугдан сонра әразидән кечән дәмирјолу, еләчә дә автонәглијјатла јүк дашынмасына гадағалар тәтбиг етмәклә тәкчә 1980-1990-чы илләрдә дәмирјолу илә јүк дашынмасынын 13,5 дөфә азалмасына, автонәглијјатла јүк дашынмасынын исә ләғв едилмәсинә наил олмуш, Азәрбајчанын иғтисадијјатына күчлү зәрбә вурмушдур. Тәсәррүфат саһәси үзрә Азәрбајчана вә атабаба јурдундан дидәркин салынмыш азәрбајчанлылары дәјән зәрәри биз ики истигамәтдә мүәјјән етмишик. Булардан биринчиси, әразидә јашајан азәрбајчанлылары тәсәррүфат позгунлуғу јаратмаг јолу илә вурулмуш зәрәрләр, икинчиси исә Зәнкәзур - Көјчә маһалы үзрә ичтимаи формада дәјән зијанлар тәшкил едир.

Биринчи истигамәтин зәрәрини дә ики чөһәтдән мүәјјән етмишик: биринчиси, шәхси әмлак вә сосиал пәј истигамәтиндә депортасија едилән әһалијә дәјән зәрәрләр, икинчиси исә онларын әмәк фәалијјәтинә мане олмаг јолу илә тәсәррүфатдан әлдә едилән кәлирин ашағы дүшмәси һесабына дәјән зијанлар. Депортасија олунмуш әһалијә дәјән шәхси зәрәрин бир һиссәси онларын зәһмәти вә шәхси вәсаити һесабына тикилмиш мәнзил саһәси илә мүәјјән едилир. Бу истигамәтдә 887570 м²-лик мәнзил саһәси һағгы өдәнилмәдән ермәниләр тәрәфиндән зәбт едилмишдир. Мәнзил фонду вә бу истигамәтдә коммунал-мәишәт тә'минаты вә сосиал саһәләрдән гачгыларын, көчкүнләрин пәјына дүшән һиссәләрин дәјәри дүнја стандартлары сәвијјәсиндә 3-4 улдузлу јашајыш фонду мигдарында вә дәјәриндә һәмин әһалијә ермәни ичмасы тәрәфиндән өдәнилмәлидир.

Икинчи истигамәтдә истехсалла әлагәдар әһалијә дәјән зәрәр ашағыдакы сәвијјәдә мүәјјән едилмишдир:

1. Мал-гара әт истехсалынын азалмасы һесабына 995088,6 кг.

2. Суд истехсалынын азалмасы hesабына 3668678,6кг.
3. Орта hesабла итирилмиш јун hesабына 467448 кг.
4. Әһали әразидән чыхарыларкән орада галан фәрди мал-гаранын орта чәкиси 250 кг. гәбул едилмәклә (298 мин баш) чәкиси 7450000 кг.
5. Гојун-кечиләрин фәрди сажы чәми 2909,0 мин баш, орта чәки (30 кг) hesабы илә 8727000 кг.
6. Тојуг вә гушларын сажы 3810,0 мин (һәр бири 1 кг) hesабы илә 3810000 кг.

Гачгын салынмыш әһалинин шәхси мүлкијјәти олан бу мәнсуллар орадан көчүрүлән әһалијә мәнхус олмалыдыр. Һазырда БМТ вә дүнјанын башга мүтәрәгги гүввәләри инсан һүгугундан, шәхсијјәтиндән, шәхси мүлкијјәтин тохунулмазлыгындан данышыр, һәтта дүнја мигјаслы төләбләр ирәли сүрүрләр. Мәкәр бу ичтимаи процесләр кобуд, дүнјада өзбашына һәрәкәт едән ермәниләрә аид дејилми? Әкәр дүнја ичтимаијјәти гәти гәрара кәләрсә, фашизмин дирчәлмәсинә сәрмајә гојан ермәни диаспоруну бу имканлардан мәнһрум етмәк үчүн тә'хирәсалынмаз тәдбирләр гәбул едилмәли дејилми?

Ермәниләрин тәчавүзкар програмларынын Азәрбајчан халгына, үмуиликдә Азәрбајчана вурдуғу зәрәр бунула мәнһудлашмыр. Ермәни мафијасынын һәјата кечирдији гејри-гануни тәдбирләр Азәрбајчан Республикасында һејвандарлыгын инкишафына мәнфи тә'сир кәстәрир. Бу, Азәрбајчана хас олан јайлағлара илин јаз-јай ајларында мал-гаранын бурахылмамасы илә өзүнү бүрузә верир. Азәрбајчанын торпаг балансында баш вермиш дәјишиклик јайлағларын ермәни һимајәсинә кечмәси үчүн шәраит јаратмыш, онлар да дүшмәнчилик принципини һәјата кечирәрәк Азәрбајчана јайлағ гадағаны гојмагла ашағьдакы мүәјјән едилмиш мигдарда зәрәр вурмушдур:

1. Мал-гара әт истехсалы чәкисинин азалмасы hesабына 276 м. т.

2. Суд истехсалынын азалмасы hesабына 36 м.т.
3. Мал-гарадан итирилмиш бала hesабына 172 м.т.
4. Гојунчулугда итирилмиш чәки hesабына 59 м.т.
5. Орта hesабла итирилмиш јун hesабына 4,7 м.т.

Мүәјјән едилмиш бу иткиләрин дәјәри ермәниләр тәрәфиндән Азәрбајчан Республикасына гајтарылмалыдыр. Азәрбајчана дәјән зәрәр бунула битмир. Зәрәрин бир һиссәси Зәнкәзур-Көјчә маһалында истехсал олунмуш вә ермәниләр тәрәфиндән мәнимсәнилмиш биткичилик мәнсуллары илә дә әагәдардыр. Тәдгигатын нәтичәси илә мүәјјән едилмишдир ки, 1921-1989-чу илләрдә әразидә 35304742 сент. тахыл, 9370043 сент. чуғундур, 777079 сент. түтүн мәнсулу, 181755132 сент. јем мәнсуллары истехсал олунмушдур.

Зәнкәзур-Көјчә маһалында истехсал олунан мәнсулларын тәркибинә хејли мејвә-тәрәвәз, картоф вә с. дахилдир. 8-10-чу чөдвәлләрдән көрүндүјү кими, бу әразидән 1940-1989-чу илләрдә 17682821 сент. картоф, 21396564 сент.бағча мәнсуллары, 16915660 сент. үзүм мәнсулу истехсал едилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчана ермәни вә ермәнипәрәст дәвләтләрин сијасәти сажәсиндә күлли мигдарда зәрәр дәјмишдир. Лакин бу зәрәрләр ичәрисиндә ән ағыры заман-заман итирдимиз әрази вә ана торпағларымыздыр. Биз, индики вә кәләчәк чаван нәсил итирилмиш дүнјамызы кери гајтармалы вә она саһиб олмалыгь.

**Амандыр әчәл апарма мәни
Гој бүтөв көрүм ана вәтәни
Үрәкдән сәнин үчүн һәсрәт чәкәни
Гејрәтли-гүрурлу көрмәк истәрәм.**

Бу ше'р бәндини кәләчәк нәслин гејрәтли өвладларына мүбариз програм кими төвсијә едирәм.

ЗЭНКЭЗҮР ГЭЗАСЫ - КӨЛЧӨ МАҢАЛЫ ЭРАЗИСИНДЕ
КЭНД ТЭСЭРРУФАТЫНА ЖАРАРЛЫ ТОРПАГ САҒЭСИЙНДӨН
1970-1989-ЧУ ЙЛЛӨРДӨ ТАХЫЛ МӨҢСҮЛЛАРЫНЫН ИСТЕҢСАЛЫ ДИНАМИКАСЫ*

	Төхөт аагынса- ол (фактар)	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Гафран	1780	25098	26165	28134	20378	13067	26700	32396	32396	32396	32396
Өзизбе- јов	3338	47064	49069	52770	17700	13921	33327	60751	60751	60751	60751
Корус	7988	112631	117424	125210	106312	79202	119490	145382	145382	145382	145382
Гара- килсе	8817	124320	124320	139610	104203	664043	132255	160469	160469	160469	160469
Мегри	30	423	441	474	157	199	450	546	546	546	546
Агаба (Амагга)	5523	77874	81188	87264	49299	43108	82845	100518	100518	100518	100518
Баяр- чар (Вар- данис)	14659	206692	215457	231612	212858	195121	219985	265851	265851	265851	265851
Веди (Арарат)	2989	42144	43938	47226	90212	74827	44835	52600	52600	52600	52600
Шем- шеддин	2693	37971	39587	42550	58455	58806	38895	49813	49813	49813	49813
ЧӨМИ:	47817	574217	702879	754509	659574	542294	698782	868236	868232	868232	868232
		14,1	14,7	15,8	11,44	7,34	15,0	18,2	18,2	18,2	18,2

	Тахыл өкүн са- неси (фактар)	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Гафран	1780	32396	38982	31150	31181	35778	35778	41474	33820	45814	24386
Өзизбе- јов	3338	60751	73102	58415	58463	87893	87893	77775	64089	87789	45730
Корус	7988	143382	174955	139790	139993	168598	168598	186120	153369	21084	109435
Гара- килсе	8817	160469	193092	154297	154448	177221	177221	205436	169286	231887	120792
Мегри	30	546	627	525	527	683	683	699	576	789	411
Агаба (Амагга)	5523	100518	120953	96652	96752	111012	111012	128685	106041	145254	75665
Баяр- чар (Вар- данис)	14659	265851	321032	256532	256788	294645	294645	341554	281452	365531	200828
Веди (Арарат)	2989	52600	65459	52307	523597	60078	60078	69643	57388	78610	40949
Шем- шеддин	2693	49813	58976	47127	47174	54128	54128	62746	51705	70825	36894
ЧӨМИ:	47817	868232	1047278	836795	837685	1012036	1012036	1114132	917726	1237583	655090
		18,2	21,9	17,5	17,6	20,1	20,1	23,3	19,2	26,3	13,7

* Зэнкэзүр вө Көјчө маһалы тесэрруфаты үзрө бүгүн категорияларда тахыл мөһсүлүнүн
чөми 16943780000 сентнер олуб.

ИСТИФАДЭ ОЛУНМУШ ЭДЭБИЈАТ

АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИНДЭ

1. Азэрбајчан тарихи. II н. Б., 1960.
2. Азэрбајчан тарихи. Б., "Елм", 1994.
3. Ермөнистан азэрбајчанлыларынын тарихи чоғрафијасы. Б., 1995.
4. Мөммөдов И., Әсədов С. Ермөнистан азэрбајчанлылары вә онларын ачы талеји. Б., 1992.
5. Мустафајев Н. Чөнуби Азэрбајчан ханлыглары. Б., 1995.
6. Нөвваб М. М. 1905-1906-чы иллөрдө Ермөнистан давасы. Б., 1993.
7. Ордубади М. С. Ганлы иллөр. Б., 1991.
8. Азэрбајчан тарихи үзрә гајнаглар. Б., 1989.
9. Ибраһимов Н. А. Азэрбајчан тарихинин алман сәһифөлөри. Б., 1997.
10. Сəбаһеддин Елоғлу. Зөнкөзур һадисөлөри. Б. 1993.
11. Ермөнистанын Азэрбајчана гаршы төчавүзкарлыг сijasəти тарихиндөн. Б., 1995.
12. Әлөкбөрли Әзиз. Гөдим түрк-оғуз јурду "Ермөнистан" . Б., 1994.

РУС ДИЛИНДЭ

13. Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Б., 1980.
14. Величко В. Л. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы. Санкт-Петербург. 1904.
15. Народные хозяйство Армянской ССР. Ереван, 1974-1989.
16. Экономика и культура Армянской ССР к 50-летию Великого Октября. Ереван.
17. ЦСУ СССР. Народное хозяйство СССР 1922-1972. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1972.
18. ЦСУ СССР. Народное хозяйство СССР 1922-1982. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1982.
19. Народное хозяйство СССР за 1980-1989 г. М., 1980, 1989.

ДӨВРИ НӘШРЛӘР

20. "Азэрбајчан ССР Академијасынын хөбәрләри". Тарих, фөлсө-фә һүгүг серијасы, 1985-1995-чи иллөр.
21. "Азэрбајчан коммунисти" журналы, 1970-1990-чы иллөр.
22. "Төшвиғатчы" журналы, 1978-1988-чи иллөр.
23. "Коммунист". 1920-1989-чу иллөр.
24. "Азэрбајчан". 1920-1993-чу иллөр.
25. "Халг гөзети". 1992-1997-чи иллөр.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүәллифлөрдөн	.3
Өн сөз	.9
I фәсил. Гөдим Азэрбајчан јурду. Онун ваһидлијинин позулмасы, Ермөни Республикасынын формалашмасы	.13
1. Ермөни кимдир. Она мүнәсибөт нечө олмалдыр.	.13
2. Инсанлыг әләминдө динин јери вә она мүнәсибөт.	.23
3. Рус империјасы вә Советлөр бирлији дөврүндө ермөни милләтчилијинин дирчөлиши.	.32
II фәсил. Азэрбајчан итгисадијатына гаршы төхрибатлар програмы вә чоғрафи сөрһөдлөрин сахталашдырылмасы.	.39
1. Азэрбајчанын итгисади инкишафына гаршы ермөнилөрин һүчүм програмлары.	.39
2. Мүасир Ермөнистан, онун чоғрафи сөрһөдлөриндө формалашан сахтакарлыглар.	.48
3. Азэрбајчанын итирилмиш торпагларында истөһсал олу-муш мөһсуллар киме мөхсүслөр?	.52
III фәсил. Торпагдан пәј олмаз. Мүгөддәс Зөнкөзур вә Көјчө маһалында биткичилик мөһсуллары истөһсалы.	.58
1. Торпагдан пәј олмаз. Көнд төсөрүфатынын инкишафында Зөнкөзур вә Көјчө маһалынын мөвгеји.	.58
2. 1940-1989-чу иллөрдө Зөнкөзур вә Көјчө маһалында биткичилик мөһсуллары истөһсалы.	.62
3. Зөнкөзур, Көјчө маһалларында јем биткиләри истөһсалы.	.72
IV фәсил. Зөнкөзур - Көјчө маһалында мејвө-төрөвөз вә һөјвандарлыг мөһсуллары истөһсалы, онун итгисадијатда јери.	.75
1. Зөнкөзур - Көјчө маһалында мејвө - төрөвөз истөһсалы вә онун итгисадијатда јери.	.75
2. Зөнкөзур вә Көјчө маһалында һөјвандарлыг мөһсуллары истөһсалы.	.82
3. Итирилмиш дүнјам! Азэрбајчан халгы сөни тапачаг вә сөн онун олачагсан.	.89
Нөтичө вә төклифлөр.	.95
Истифадө олуномуш әдәбијат.	.102

ШАМИЛ ЛУСИФ ОҒЛУ ХУДИЈЕВ
ФӘРИДӘ ШАМИЛ ГЫЗЫ ӘМИРОВА

ИТИРИЛМИШ ТОРПАГЛАР, ИТИРИЛ- МИШ СӘРВӘТЛӘР

(ЗӘНКӘЗУР, КӨЛЧӨ МАҤАЛЫ)

Нәшријаттын директору: Ш. Алышанлы
Компүтер тәртибчиси: Ш. Жәликов
Технику редактору: Т. Агајев

Ўғылмаға верилмиш 30.08.1998. Чапа имзаланмыш
05.10.1998. Форматы 84x108 $1/32$. Һәчми 546 ч.в.
Тиражы 500. Сифариш № 105. Гимәти мугавилә илә.

“Елм” РНПМ-ин мөтбәәсиндә чап едилмишдир.